

SRPSKI SANDŽAK: I DALJE ZABORAVLJEN

Izveštaj za Evropu br.162 -- 8. april 2005

SADRŽAJ

REZIME I PREPORUKE.....	i
I. UVOD.....	1
II. DVA LICA SANDŽAKA: PAZAR I RAŠKA.....	2
A. U POTRAZI ZA SANDŽAKOM	2
B. SANDŽAK U OSMANIJSKO DOBA	3
C. SREDNJEVEKOVNA RAŠKA	4
D. SRPSKI SANDŽAK	4
E. TITOIZAM.....	5
III. MILOŠEVICÉVO DOBA.....	7
A. ŠTA SE KRIJE U NAZIVU?.....	7
B. SUKOBLJENI NACIONALIZAM.....	8
C. DRŽAVNA STRAHOVLADA	10
D. POLITIKA APATIJE	12
E. EKONOMSKI PROCVAT I PROPAST	14
F. KRETANJE STANOVNIŠTVA.....	16
IV. SANDŽAK POSLE MILOŠEVIĆA	17
A. POLITIČKA KARTA.....	17
1. Dominacija SDA.....	18
2. Ugljaninov "istorijski Sandžak"	19
3. Nezadovoljstvo Bošnjaka Ugljaninom	20
4. Promena u 2004. godini	21
B. FAKTOR VERE	23
1. Islam: moderno naspram tradicionalnog.....	24
2. Srpska pravoslavna crkva	27
C. OBRAZOVANJE, JEZIK I KULTURA	29
1. Obrazovanje u Sandžaku	29
2. Paralelni univerziteti	30
3. Veronauka u školama.....	31
4. Lingvistički aparthejd	31
5. Građansko društvo	32
D. ZEMLJA BEZ PRAVDE: POLICIJA I PRAVOSUĐE	33
1. Rad policije posle 2000. godine.....	34
2. Farsa u pravosuđu	35
E. PRIVREDA KOJA SE NE POMERA SA MRTVE TAČKE	36
F. IZVORI ETNIČKE NAPETOSTI	37
G. MEDIJI	40
H. USTAVNE I PRAVNE PREPREKE	43
V. ZAKLJUČAK	45
DODACI	
A. MAPA SRBIJE	48
B. MAPA SANDŽAKA	49
C. O MEDJUNARODNOJ KRIZNOJ GRUPI.....	50
D. IZVEŠTAJI I BRIFING DOKUMENTI KRIZNE GRUPE OD 2002.....	51
E. UPRAVNI ODBOR KRIZNE GRUPE	52

SRPSKI SANDŽAK: I DALJE ZABORAVLJEN

REZIME I PREPORUKE

Kad god balkanski političari diskutuju budući status Kosova, oni upozoravaju na mogući "domino efekat". Jedno od mesta koje se cesto pominje kao ranjivo u tom kontekstu, odnosno gde postoji potencijal za izbijanja nemira je srpski Sandžak, etnički mešoviti region sa Muslimanskim (slovenskog porekla) većinom. Sandžak se nalazi u "sendviču" izmedju Kosova, Crne Gore i Bosne. Ekonomija Sandžaka je nerazvijena i daleko siromašnija nego drugi delovi Srbije, delom zato što je bio "močvara" Otomanske imperije sve do 1912. godine, a delom namernim nemarom srpskih vlasti izmedju svetskih ratova i za vreme Miloševića. Beograd treba da se suprotstavi praksi diskriminacije i pokaže i Srbima i Bošnjacima da ima osećaj za njihove brige i probleme da bi se sačuvalo postojeci mir. Ali, problemi Sandžaka su pretežno i problemi koji se javljaju u ostalim delovima Srbije i zahtevaju rešenja na nivou republike.

Pod Miloševićevim režimom zvanični državni teror prema Bošnjacima sproveden je kroz etnička čišćenja čitavih sela, kidnapovanja, ubistva, hapšenja, prebijanja i otpuštanja sa posla. Ovakva postupanja dovila su do povećanja tenzija u Sandžaku, a post-Miloševske vlade su se takvim nasledjem ili bavile površno, ili ga ignorisale. Zbog takve istorije skorašnjeg ponašanja srpskih vlasti, mnogi Bošnjaci se boje za svoju egzistenciju, pa tako čak i manji problemi mogu da dobiju etničku dimenziju.

Ipak, posle pada Miloševića više makar i nesigutnih i delimičnih koraka je preduzeto da se Muslimani integrišu sa glavnim tokovima srpske političke scene i da se oni tretiraju kao ravnopravni gradjani. Napredak je spor - možda će biti potrebna da ode cela jedna generacija dok Srbija ne promeni odnos ka svojim manjinama - ali je proces otpočeo. Dok Srbija uči kako da tretira svoje Muslimane bez diskriminacije, Bošnjaci sa svoje strane moraju da se potruđe da zaštite prava Srbaca tamo gde su u većini i gde imaju političku moć.

Atmosfera u Sandžaku je napeta, ali mirna. Nema indikacija da postoje naoružane grupe ili paravojne formacije medju Bošnjacima, niti ima ekstremističkih političkih elemenata koji su sposobni ili imaju želju da mobilisu široke mase za svoje ciljeve. Medju vodećim

bošnjačkim političkim partijama ne postoji želja da se izazovu medjuetnički sukobi. Većina Bošnjaka nema želju da traže nezavisnost od Srbije, niti da se pripovej Bosni i Hercegovini.

Pod uslovom da srpska vlada u Beogradu bude mudra, dobro procenjuje situaciju kada se bavi problematikom ovog regiona i zauzda nacionalističke snage koje mogu da izazovu neprilike, potencijal za etničke sukobe u Sandžaku je relativno nizak i nema razloga da se povećava, čak i u slučaju da Kosovo postane nezavisno. Ali ipak, čini se da je sadašnja vlada gluva za probleme ovog regiona i nastavlja kako otvorenu tako i suptilnu diskriminaciju većinskog bošnjačkog stanovništva.

Postoji određeni broj faktora na obe strane koje destabilizuju Sandžak kroz svoje delovanje. U njih spadaju ekstremni pojedinci unutar Srpske pravoslavne crkve, islamskog pokreta Vehabija, policije, državne bezbednosti (BIA) i vojne bezbednosti, nacionalistički elementi u Srpskoj radikalnoj stranci (SRS), Demokratskoj stranci Srbije (DSS) i bošnjačkoj Stranci demokratske akcije (SDA). Svi oni imaju interes da se etničke tenzije održavaju na visokom nivou.

Srpska pravoslavna crkva krenula je u agresivnu kampanju kojom treba da se podvuče-ojača srpsko prisustvo u regionu. Istovremeno Bošnjaci pokušavaju da ojačaju osećaj sopstvenog nacionalnog identiteta: islam i lingvistička pitanja igraju važnu ulogu u njihovom nacionalnom budjenju. Bošnjačko nacionalno veće preduzima neke korake koji mogu da proizvedu etnički aparthejd i udalje Srbe. Sa bošnjačke strane postoje malobrojni, ali potencijalno opasni radikalni vehabistički elementi, a ima indicija da pojedini Bošnjaci počinju da se ponašaju diskriminatorno u odnosu na srpsku manjinu.

Sandžak pati od značajnog ekonomskog pada i hroničnog gubitka stanovništva. Takodje ima i probleme koji su endemski za celu Srbiju: organizovani kriminal, korupcija, nefunkcionalne državne strukture, nekompetentnost administracije. Neki od ovih problema bi se mogli rešiti kada bi Srbija preduzela korake da okonča diskriminatornu praksu i ubedi svoje manjine da imaju svoje mesto u državi. Mogi drugi problemi će

nestati kada Beograd zaista odluči da reformiše pravosudje, policiju i ekonomiju, i da se država decentralizuje. Ali Sandžak može i treba da ostane miran pod uslovom da i Srbi i Bošnjaci zadrže pod kontrolom nacionalističke elemente u svojim redovima i u dobroj veri se potruđe da pronalaze tačke spajanja i zajedništva.

PREPORUKE

Vladi Srbije:

1. Sistematski "napasti" sve oblike diskriminacije Bošnjaka na svim nivoima kroz promene zakona, ali i kroz kritičko sagledavanje dosadašnje prakse zapošljavanja u javnom (državnom) sektoru i omogućavanju jednakog pristupa svim servisima (uslugama) vlade-vlasti.
2. Sprovoditi vladavinu prava - prvo i najvažnije kroz stvaranje bezbednog okruženja u opštini Priboj koje će omogućiti povratak izbeglica i proteranih u njihove domove, ali i kroz dovodenje pred lice pravde onih pojedinaca koji su odgovorni za ubistva, paljvine i etnička čišćenja iz devedesetih godina, kao i kroz preduzimanje odgovarajućih mera protiv pripadnika policije koji su osumnjičeni za kriminalne aktivnosti, brutalnost i ubistva.
3. Zauzdati srpske nacionalističke snage koji bi mogli da izazovu nevolje u regionu, bilo da su oni u vezi sa političkim partijama, crkvom ili pripadnicima službi bezbednosti.

Zajednici sandžačkih Bošnjaka:

4. Smanjiti napetost u regionu kroz preispitivanje insistiranja na uvodjenju i predavanju "bosanskog jezika" u školama, kao i uopšte pripaziti da se ne preduzimaju koraci koji mogu da gradjane Sandžaka srpske nacionalnosti navedu da se osećaju kao manjina u sopstvenoj zemlji.

Verskim liderima Sandžaka:

5. Islamska zajednica i Srpska pravoslavna crkva treba da se suprotstave govoru mržnje od strane svojih službenika i medjusobno se angažuju u kontinuiranom dijalogu kako smanjiti napetosti medju svojim vernicima.

Beograd/Brisel, 8. april 2005.

SRPSKI SANDŽAK: I DALJE ZABORAVLJEN

I. UVOD

Novopazarski Sandžak se uglavnom pamti kao jedan od manjih figura u diplomatskim igrama koju su velike sile vodile pre Prvog svetskog rata - izolovano mesto koje je osuđivalo na propast sve one koji bi mu se previše približili.¹ Današnji Sandžak² je multietnička oblast koja pokriva 8.686 kvadratnih kilometara sa obe strane planinske granice između republika Srbije i Crne Gore. Na zapadu se graniči sa Bosnom i Hercegovinom, a na jugoistoku sa Kosovom. Od 11 sandžačkih opština pet (Bijelo Polje, Rožaje, Plave, Plevlje, Berane) se nalaze u Crnoj Gori, a šest (Novi Pazar, Sjenica, Tutin, Nova Varoš, Prijepolje i Priboj) u Srbiji.³ Ovaj izveštaj se prvenstveno odnosi na opštine u Srbiji.⁴

U Sandžaku živi najveća zajednica Slovena muslimanske vere (Bošnjaka) na Balkanu posle Bosne i Hercegovine. Prema popisu iz 2002. godine, šest opština u srpskom delu imalo je 235.567 stanovnika, od kojih se njih 142.350 (60 posto) izjasnilo kao Bošnjaci.⁵ Od preostalog broja, 90.314 su bili Srbi ili Crnogorci (38 posto), a preostalih

¹ Vidi, na primer, "Izgubljeni Sandžak", kratku priču autora Sakija (H. H. Munro) objavljenu 1910. godine čiji protagonist ne uspeva da se seti lokacije Novibazara (Novog Pazara) što se ispostavlja kao pogubno po njega; i roman Tomasa Pinčona, *Gravity's Rainbow*, u kojem jedan sporedni lik, Lord Bladerard Osmo, koji je "radio u odeljenju za Novi Pazar u Ministarstvu spoljnih poslova... jer je od ovog nepoznatog sandžaka nekada zavisila sudbina čitave Evrope", na sličan način doživljava veoma neugodan kraj.

² "Sandžak" je turska reč (*sancak*), koja je prvobitno označavala zastavu ili barjak, i koja se odnosila na administrativnu oblast u Osmanlijskom carstvu. Današnji Sandžak je nekada bio jedan od šest sandžaka u Bosanskom pašaluku Osmanlijskog carstva i bio je poznat pod zvaničnim nazivom Novopazarski sandžak.

³ U doba Osmanlijskog carstva, Novopazarski sandžak se prostirao na zapad do Rudog, koje je sada u Bosni, i na istok do Mitrovice, koja je danas na Kosovu.

⁴ Izgleda da je crnogorska vlada uspešno integrisala svoju muslimansku populaciju Sandžaka u svakodnevni politički život republike. Mnoga pitanja i problemi koji se javljaju u crnogorskem delu Sandžaka rešavaju se u okviru normalnih političkih procesa.

⁵ Broj Bošnjaka je možda stvarno mnogo veći, kao što je objašnjeno u nastavku.

dva posto pripada ostalim etničkim grupama.⁶ U tri istočne opštine preovlađujuća je bošnjačka većina (Novi Pazar 78 posto, Tutin 94,9 posto i Sjenica 75 posto), dok su na zapadu Bošnjaci u manjini (Nova Varoš sedam posto, Priboj 23 posto i Prijepolje 41 posto). Sandžačke Muslimane često pežorativno nazivaju Sandžaklje.

Naziv Sandžak koji označava konkretno ovo područje ušao je u široku upotrebu u drugoj polovini devetnaestog veka, dok su se velike sile prepirale oko teritorije turskog carstva koje se raspadalo. Ovaj naziv je zvanično prestao da se upotrebljava kao administrativna odrednica 1912. godine, ali ga Srbi, Crnogorci, Bošnjaci i srpski mediji nezvanično upotrebljavaju da označe opštine sa većinskim muslimanskim stanovništvom u tom regionu. Srbi koji žive u tri opštine sa većinskim srpskim stanovništvom u zapadnom Sandžaku čitavu oblast radije nazivaju "Stara Raška", ali ponekad i oni koriste termin "Sandžak" za područja u kojima su Bošnjaci većinsko stanovništvo.

Geografski posmatrano, veći deo Sandžaka -- a naročito opštine sa većinskim bošnjačkim stanovništvom -- prostire se na pešterskoj planinskoj visoravni koja se nalazi sa obe strane granice između dve republike, dok se opštine na severozapadu nalaze na obroncima planina Zlatibor i Zlatar. U višim predelima, naročito u opštinama Sjenica i Tutin, klima i zemljiste su nemilosrdni. Zima zna da potraje i osam meseci. U Sjenici najmanje 150 dana godišnje prosečna temperatura je ispod nule, a sneg zna da padne i u julu. Tokom zime pristup pešterskoj visoravni je često otežan. U novembru 2004. godine Sjenica je više od četiri dana bila bez struje zbog velikih snežnih padavina. Zemlja je siromašna, pa se mnoge porodice u ovim planinskim predelima bave poljoprivredom za sopstvene potrebe i uzgojem životinja, prvenstveno ovaca. Niži predeli leže duž obala Raške, pritoke Ibra. Tri opštine sa većinskim srpskim stanovništvom nalaze se u dolini reke Lim koja teče ka severu, ka Bosni i Drini. Srpski Sandžak u celini predstavlja geografski ćorsokak koji se nalazi uz sam pešterski masiv.

⁶ Uključujući Albance, Bugare, Bunjevce, Hrvate, Vlahe, Mađare, Makedonce, Rome, Ukrajince, Slovence, Ruse i Gorane, kao i druge. Izvor: Popis iz 2002. godine.

II. DVA LICA SANDŽAKA: PAZAR I RAŠKA

A. U POTRAZI ZA SANDŽAKOM

Novi Pazar (naziv znači "nova pijaca" i potiče od turskog izraza "Yeni Pazar") daleko je najveća gradska sredina u Sandžaku sa oko 86.000 stanovnika, a moguće čak i 100.000,⁷ ali ovaj nezvanični politički, ekonomski i kulturni centar regiona ni u kom pogledu ne postoji na državnoj televiziji u Beogradu: u večernjim vestima daju se vremenski izveštaji za gradove širom Srbije, ali ne i za Novi Pazar. Dopisnici ove televizije često šalju priče iz manastira Đurđevi stupovi u "Rasu", ignorujući činjenicu da Ras ne postoji i da se manastir nalazi na brdu iznad samog centra Novog Pazara. Ovo predstavlja ilustraciju problema i diskriminacije sa kojima se suočavaju Bošnjaci u Sandžaku, a pokazuje i kako Beograd zanemaruje i Srbe i Bošnjake.

Iako je Novi Pazar najveći grad u Srbiji u području vodenog toka reke Ibar južno od Kraljeva, putnici koji kolima krenu u tom pravcu iz Beograda i Kraljeva vide samo saobraćajne znakove koji pokazuju put do Raške, malog srpskog grada sa 10.000 stanovnika, koji se nalazi dvadeset kilometara ispred Novog Pazara. Svako ko ide iz Kraljeva u Novi Pazar mora prethodno da se obavesti gde je Raška u odnosu na Novi Pazar i da sledi ta uputstva. Prvi znak koji zaista upućuje na Novi Pazar nalazi se dvanaest kilometara južno od Kraljeva, u blizini Mataruške Banje. Posle njega većina znakova opet upućuje samo na Rašku. Put iz Kraljeva na jug ka Novom Pazaru krivuda duž kanjona reke Ibar. Put je uzan, neravan i pun rupa, a na nekim delovima brzina je ograničena na 30 ili 40 kilometara na sat. Na betonskim potpornim zidovima duž kanjona ispisani su grafiti u čast vođa srpskih paravojnih jedinica koji su ubijali Bošnjake u ratovima 1990-tih.⁸ Kada se prođe Raška, graffiti postaju graffiti bošnjačkih političkih stranaka.

⁷ Ibid. Zvanična cifra od 85.996 stanovnika možda stvara pogrešnu sliku. Popisom stanovništva iz 2002. godine zabeležen je porast od samo 747 stanovnika u odnosu na 1991. godinu. Posetioci Pazara ne mogu a da ne primete znatan broj kuća koje su novoizgrađene ili proširene tokom poslednjih deset godina, kao i znatno povećan natalitet kod Bošnjaka. Pored toga, došlo je i do migracije iz ruralnog područja pešterske visoravni u urbani Novi Pazar. Mnogi Bošnjaci tvrde da su Srbi koji su vršili popis namerno umanjili broj stanovnika Pazara u 2002. godini, izostavljajući čitava naselja sa većinskim bošnjačkim stanovništvom, te da je stvarni broj stanovnika bliži 100.000. Takođe postoje tvrdnje da je prilikom popisa namerno umanjen broj Bošnjaka i u drugim opštinama kako bi njihov ukupan broj izgledao manji.

⁸ Uključujući Vojislava Šešelja i Željka Ražnatovića "Arkana".

Novi Pazar je stanište najstarije neporušene srpske pravoslavne crkve u republici, Crkve svetog Petra i Pavla. Prema jednom srpskom turističkom vodiču, ova crkva "nalazi se šesnaest kilometara jugozapadno od Raške, na putu za Novi Pazar".⁹ Crkva se stvarno nalazi u gradskom jezgru Novog Pazara, i to deset minuta šetnje od starog gradskog centra. Čovek prosti ne može da se otme utisku da je Beogradu neprijatno što tamo ima tako mnogo Bošnjaka.

Sam Novi Pazar je prašnjav, pijaci grad čije su uske ulice i infrastruktura planirane za 10.000 stanovnika. Neprestana saobraćajna gužva u centru grada ograničava brzinu kretanja vozila na deset kilometara na čas. Ulice su prljave i izlokane, a smeće leži razbacano oko prepunih kontejnera. Malobrojni trotoari su zakrčeni parkiranim vozilima i kioscima. Arhitektura predstavlja nezgrapnu mešavinu starih balkanskih kuća građenih u turskom stilu, betonskih nakaza iz doba komunizma i prostranih, gizdavih kuća novopečenih bogataša. Većina kuća u gradu izgleda nedovršeno, kao da gole cigle čekaju na gipsanu fasadu.¹⁰ Javne površine su oronule, prekrivene grafitima i ne otkrivaju bilo kakav očigledan urbanistički smisao. Do februara 2005. godine Novi Pazar nije imao ni jednu svetovnu knjižaru, mada postoji jedna knjižara koja drži isključivo islamsku versku literaturu.¹¹

Srbi i Bošnjaci, naročito oni u gradskim centrima, govore istim dijalektom srpsko-hrvatskog jezika. Njihov fizički izgled je u suštini isti, imaju mnogo zajedničkih narodnih običaja i navika, slušaju istu muziku, idu u iste škole, oblače se slično, a pre 1990-tih često su i radili zajedno na istim poslovima. I jedni i drugi puše i piju, a poneki Bošnjaci jedu čak i svinjetinu.

Svakog utorka seljaci svih nacionalnosti i dalje dolaze iz okolnih mesta i spuštaju se sa okolnih planina u grad -- mnogi od njih u narodnim nošnjama -- na tradicionalni pijaci dan, zaustavljajući saobraćaj u većem delu gradskog centra. U večernjim časovima i stari i mladi odlaze u večernju šetnju, zakrčujući glavnu pešačku zonu, i to muškarci sa muškarcima, žene sa ženama i tek poneki par koji se šeta držeći se za ruke. Muškarci obično sede u kafanama bez žena, a priličan procenat bošnjačkih žena nose marame na glavi, što je pre pet godina bilo neobično videti. Često se srpske i bošnjačke sredine u Novom Pazaru mogu prepoznati po kolima parkiranim ispred njihovih kuća. Srbi najčešće voze

⁹ Jovan Janićević, ed., *Kulturna riznica Srbije* (Beograd, 1998), str. 466.

¹⁰ Poreski zakoni Srbije nalažu vlasnicima kuća da plate porez na imovinu za završene kuće. Mnogi namerno ostavljaju deo spoljašnje fasade nezavršen, kako bi izbegli plaćanje poreza.

¹¹ Nova knjižara je otvorena u velikoj meri zahvaljujući međunarodnoj finansijskoj pomoći.

stare modele juga, stojadina i fiće,¹² a Bošnjaci novije nemačke automobile.¹³

Kada izadete iz Novog Pazara, malobrojni asfaltirani putevi postaju još gori: često neoznačeni, uski, neravni i puni rupa. U Sjenici, Tutinu, Prijepolju i Priboju stiće se utisak da prolazite kroz naselja koja su na dobrom putu da postanu naselja duhova. Kuće i dvorišta izgledaju kao da u njima niko ne živi, kao da ima manje ljudi nego kuća. Mali broj kuća ima telefonske linije. Neka od udaljenijih sela još uvek nemaju struju, ni pijaču vodu, a naročito sela na Pešteru i duž granice sa Bosnom.

Na selu je lakše napraviti razliku između Bošnjaka i Srba prema spoljašnjem izgledu. Iako i Srpinkinje i Bošnjakinje obično nose marame na glavi, Bošnjakinje više naginju nošenju tradicionalnih, živopisnih, širokih haremских pantalona (dimija), dok Srpinkinje više vole haljine sa tamnim pregačama. Bošnjaci često nose kapicu ili beretku, dok Srbi prednost daju tradicionalnoj šajkači. Bošnjačka sela su prepuna dece, a u srpskim prebivaju stariji seljaci i uočljivo je prisustvo svinja koje Bošnjaci ne gaje. Mnogo je manji broj međuetničkih brakova u Sandžaku nego u Bosni ili drugim delovima bivše Jugoslavije, što je pre svega posledica snažnog patrijarhalnog konzervativizma koji je zajednički za obe kulture.

U tako malim i zatvorenim sredinama, u kojima su mnogi u rodbinskim odnosima i svako svakog zna, glasine često počinju da žive svojim životom i vrše uticaj na javno mnenje i politiku.

B. SANDŽAK U OSMANLIJSKO DOBA

Bošnjački istoričari tvrde da je Isa-Beg Isaković, prvi osmanlijski guverner Bosne, osnovao Novi Pazar 1461. godine. U srednjem veku Novi Pazar je bio trgovачki centar na glavnom putu kojim je srebro iz rudnika centralnog Balkana prenošeno na obalu Jadranskog mora, kao i važna tranzitna stanica za robu na putu između centralne Bosne i ostatka Osmanlijskog carstva.

Sandžak i Bosna i Hercegovina održavaju tradicionalno bliske odnose kroz trgovinu i porodične veze. Trgovci iz Pazara su slali članove porodice da osnivaju firme u

gradovima širom Evrope, pa su se neki preselili i oženili, naročito u Bosni i Hercegovini i užoj Srbiji. Nakon austrougarske okupacije Bosne 1878. godine, neki bošnjački Sloveni i Turci su pobegli iz Bosne u Sandžak, plašeći se odmazde ili nižeg statusa koji bi imali pod hrišćanskim upravom. Mnogi od njih su za sobom ostavili rođake u Bosni. Kao posledica toga nije neobično naići na pravoslavne i katoličke hrišćanske, kao i muslimanske ogranke iste porodice koji su razasuti širom Bosne i Hercegovine, Srbije i Sandžaka.

Godine 1809. za vreme Prvog srpskog ustanka,¹⁴ srpski vođa Karađorđe Petrović je spalio Novi Pazar, a priča se da je u Sjenici pobjio oko 3.000 Bošnjaka. U narednih nekoliko meseci usledili su medjusobne odmazde između srpskih i bošnjačkih sela po celom regionu. Austro-Ugarska je 1878. godine Berlinskim kongresom (mirom) dobila vojnu kontrolu nad Bosnom i Hercegovinom i Sandžakom, premda su formalno oba regiona ostala deo Osmanlijskog carstva. Međutim, za razliku od Bosne i Hercegovine, u kojoj je Austro-Ugarska u potpunosti preuzeila kontrolu nad civilnim vlastima, u Sandžaku su ostali osmanlijski administratori. Nakon što je trgovina između Bosne i jadranske obale prekinuta zbog austrijske okupacije Bosne i Hercegovine, privreda ovog regiona počela je ubrzano da propada.

Godine 1908. Austro-Ugarska je izvršila aneksiju Bosne i Hercegovine i istovremeno povukla svoje garnizone iz Sandžaka, čime mu je omogućila da se u potpunosti vrati pod tursku kontrolu. Anektiranje Bosne i Hercegovine od strane hrišćanske sile dovelo je do novog talasa bošnjačkih izbeglica od kojih su se neke naselile u Sandžaku, ostavljajući rodbinu za sobom u Bosni.

Sandžak je ostao deo osmanlijske Turske sve do Prvog balkanskog rata 1912. godine, kada su srpska i crnogorska vojska ušle sa dve strane i proterale preostale Osmanlike. Većina, ako ne i svi Bošnjaci u Sandžaku su na tu vojsku gledali kao na strane okupatore i prema njima se ophodili sa podozrenjem. Mnogi muslimani -- Bošnjaci, Turci i Albanci podjednako -- kasnije su pobegli ili emigrirali u druge delove Osmanlijskog carstva, a mnoge bošnjačke porodice i dalje prepričavaju priče o zlodelima koje su počinili Srbi i Crnogorci tokom balkanskih ratova, kao i o kasnijem maltretiranju i diskriminaciji od strane Srba.

Islamsko naslede je jasno uočljivo po brojnim džamijama raštrkanim širom ove oblasti, kao i po svetovnoj arhitekturi. U samom Novom Pazaru Lejlek džamija datira još iz 1460-tih, a pored starih džamija, kao što su Bor (1560.) i Altun-Alem (iz XVI veka), tu je i više od

¹² Automobili marke fića proizvodili su se u Kragujevcu po licenci italijanskog Fiata.

¹³ Ovo je relativno nova razlika čiji uzroci u velikoj meri leže u događajima iz 1990-ih. Pod Miloševićem mnogi Muslimani su bili prinuđeni da napuste posao i odu u privatni sektor. Neki su otišli na rad u inostranstvo. Kao posledica toga, oni su često imali viša primanja od Srba koji su većinom ostajali na manje plaćenim poslovima u propalom državnom sektoru i državnoj upravi.

¹⁴ 1804-1813. godine.

30 novijih. Karavanseraj iz sedamnaestog veka (*han*) i dva stara turska kupatila (*hamama*)¹⁵ -- jedan u centru grada, a drugi izvan na temeljima rimskog grada -- upotpunjaju staru tursku tvrđavu u centru grada.

C. SREDNJEVEKOVNA RAŠKA

Međutim, istorija Sandžaka ne počinje 1461. godine sa Isa-Begom Isakovićem. Ova oblast je bila naseljena još u doba Ilira i Rimljana: ostaci rimskih rudnika još su uvek vidljivi, a rimsko toplo kupatilo radi i danas. Sandžak -- a ne Kosovo prema kojem Srbi iskazuju veću instinkтивnu vezanost -- je istinsko srce srednjevekovnog srpskog kraljevstva. U jedanaestom i dvanaestom veku ova oblast se nazivala Raška, srpska država pod patronatom Vizantije, čiji vladari su kasnije postali dinastija Nemanjića.¹⁶ Stefan Nemanjić je 1217. godine primio krunu od Pape, a Raška je prethodno već počela da se širi. Centar srpske države bio je Ras, utvrđeni grad čija tačna lokacija ni danas nije sa sigurnošću utvrđena. Moguće lokacije se sve nalaze u prečniku od deset kilometara oko Novog Pazara, uključujući i sam Novi Pazar.

Najstarije srpske pravoslavne crkve i manastiri nalaze se u Sandžaku. Crkva svetog Petra i Pavla datira iz devetog veka, dok se delimično obnovljeni manastir Đurđevi stupovi (1170.) nalazi visoko na brdu iznad centra Novog Pazara. Nekih dvanaest kilometara na zapad (vazdušnom linijom) nalazi se manastir Sopoćani (1260.).¹⁷ Dalje na zapad, u Bijelom Polju, nalazi se crkva svetog Petra iz 1195. godine, a severozapadno od Pazara blizu Prijepolja nalazi se manastir Mileševa (iz 1228. godine).

Srednjevekovni Ras i današnji Novi Pazar nalaze se uz dolinu reke Ibar, koja se prostire od severa ka jugu i koja je nekada bila glavna ruta između centralne Srbije i Kosova. Savremeni grad Raška nalazi se na ušću reke Raške u Ibar. Zbog svog geografskog položaja ova oblast je kroz istoriju sudbinski bila vezana za mnoge ratove između Osmanlija i Habzburgovaca.

Pod osmanlijskom vlašću stanovništvo pravoslavne hrišćanske vere bilo je uglavnom ruralno i bavilo se poljoprivredom. To su bili kmetovi koji su živeli opterećeni diskriminatorskim porezom i zakonima, od

kojih je najozloglašeniji bio "danak u krvi" na osnovu koga su Osmanlije uzimali dečake iz hrišćanskih porodica, preobraćali ih u Islam i obučavali ih za elitnu janjičarsku vojsku. Ti kmetovi su bili nezadovoljni osmanlijskom vlašću i mnogi su iskoristili priliku da se pobune ili pridruže tuđim vojskama koje su vojevale u regionu. Intenzitet neprijateljstva između hrišćana i muslimana prikazan je u "Gorskom vijencu", epu koji je napisao crnogorski vladika iz devetnaestog veka, Petar II Petrović Njegoš, u čast crnogorskog masakra slovenskih preobraćenika u Islam.

Dva rata su odigrala važnu ulogu u istoriji Sandžaka. Prvi je bio osmanlijsko-habzburški sukob 1683-1699. godine u kojem su austrijske trupe predvođene Eugenom Savojskim zauzele Kosovo i Novi Pazar 1689. godine. Nakon povlačenja Austrijanaca 1690. godine, mnogi Srbi -- koji su bili austrijski saveznici -- su plašeći se odmazde povukli sa vojskom na sever u Madjarsku, predvođeni patrijarhom Arsenijem III Čarnojevićem. Godine 1737. austrijska vojska je ponovo zauzela Novi Pazar. Kada se posle nekoliko meseci povukla, opet je mnogo Srba otišlo za njom. Ove dve masovne seobe preokrenule su sastav stanovništva u regionu u korist Islama. Pored toga, tokom celog devetnaestog i dvadesetog veka mnogo Srba je napustilo i crnogorske i srpske delove Sandžaka, prvenstveno privučeni ekonomskim prednostima većih gradova u Srbiji.

D. SRPSKI SANDŽAK

Kada su 1912. godine srpska i crnogorska vojska zauzele Sandžak, pravoslavno stanovništvo ih je doživelo kao oslobođenje i dva pravoslavna hrišćanska kraljevstva Crnu Goru i Srbiju prihvatiло kao svoje. Prema narodnom sećanju, Srbi su se ponašali dostojanstveno prilikom zauzimanja Novog Pazara. Za razliku od srpske, priča se da je crnogorska redovna i dobrotoljubica vojska ubijala civile i na silu pokrštila nekih 12.000 Bošnjaka. Lokalni istoričari tvrde da se crnogorska vojska ponašala tako loše da su Bošnjaci u Tutinu molili Srbe da preuzmu vlast, što se i desilo.¹⁸

Po okončanju Prvog balkanskog rata, Srbija je ukinula feudalne odnose i oslobođila srpske kmetove. Preduzete mere su uključivale radikalnu agrarnu reformu i konfiskaciju zemlje od muslimanskih zemljoposednika i njeno ustupanje pravoslavnim kmetovima koji su je inače obradivali. Srpska država je poništila sve feudalne obaveze prema muslimanskim zemljoposednicima i sve namete uvedene hrišćanima, što je -- iako povoljno za

¹⁵ *Hamam* je srpsko-hrvatska varijanta arapske reči *hammam*.

¹⁶ Dinastija Nemanjića je na kraju svoje vladavine obuhvatila velike delove Bosne, Crnu Goru, Makedoniju, severnu Albaniju i severnu Grčku, kao i celokupnu teritoriju današnje Srbije južno od Save i Dunava.

¹⁷ Crkva manastira Sopoćani spada u kulturno nasleđe koje je pod zaštitom UNESCO-a.

¹⁸ Informacije o tome kako je lokalno stanovništvo doživelo ponašanje Srba i Crnogoraca za vreme Prvog balkanskog rata potiču iz razgovora Krizne grupe sa lokalnim stanovništvom.

Srbe -- osiromašilo i ozlojedilo muslimanske zemljoposednike.

Naglo uklanjanje Sandžaka iz osmanlijske ekonomске sfere, haos koji je usledio posle Prvog balkanskog rata i potpuna obnova privrede osiromašili su ovaj region više nego ikada do tada. Kada je osvajačka austrougarska vojska zauzela Novi Pazar 1915. godine, Muslimani su je dočekali kao oslobođioce, a Habzburgovci -- našavši saveznika u inače neprijateljskom okruženju -- muslimanskim zemljoposednicima su vratili većinu feudalnih privilegija i zemlju. Međutim, posle poraza austrougarskih snaga 1918. godine, Srbija je ponovo ukinula feudalne privilegije i započela agrarnu reformu kojom je zemljište ponovo uzeto od najbogatijih muslimanskih zemljoposednika (vlasnika timara) i raspodeljena srpskim seljacima,¹⁹ ali je takođe uzeto i od Muslimana pripadnika srednje klase. Mnoge do tada istaknute muslimanske porodice osiromašile su preko noći, a neki su se čak latili i razbojništva.

Pre izbora 1921. godine, premijer Nikola Pašić, kome su Bošnjaci bili potrebni za formiranje parlamentarne većine, postigao je dogovor sa muslimanskom Džemijat strankom po kome bi svi Muslimani dobili naknadu za oduzetu imovinu, zatim pravo na šarijatske (verske) sudove za porodična pitanja²⁰ i na verske škole (*medrese*²¹), kao i garancije da grupe Muslimana koji zajedno služe vojsku za obroke neće dobijati svinjetinu.²² Dogovor je, međutim, veoma brzo propao, pa je Pašić poslao Kostu Pećanca, četničkog vodu, da zastraši Muslimane pre izbora u nadi da će tako izlaznost biti manja.

Slična situacija je bila i u predizbornoj trci 1925. godine, kada su srpske nacionalističke snage prebijale Muslimane, palile im kuće i slale grubijane na glasačka mesta da ih odvrate od glasanja. Bošnjaci su takođe bili obeshrabreni i 1924. godine kada su Crnogorci zabunom masakrirali 400 Bošnjaka u Šahovicama za odmazdu, dok je crnogorska uprava u Bijelom Polju održavala strahovladu usmerenu na sve Muslimane.

Ukupno posmatrano, period između dva rata u Sandžaku obeležile su loša administracija i uprava, kao i namerna diskriminacija države usmerena protiv bošnjačke populacije. Srbi i Crnogorci su sandžačke Muslimane

nazivali Turcima, a državna administracija nove Kraljevine Srbija, Hrvata i Slovenaca (koja je kasnije postala Jugoslavija) obično je bila neprijateljski raspoložena. U periodu između dva rata, kraljevska vlada je postigla sporazum sa Turskom o raseljavanju oko 200.000 Slovenskih muslimanskih vere i Albanaca iz Sandžaka i sa Kosova. Harale su epidemije, među kojima i tifus, agrarne reforme su poremetile privredu, a industrijska proizvodnja nije postojala. O niskom stepenu razvoja svedoči i činjenica da je 1939. godine grad Novi Pazar potrošio ukupno 690 KW električne energije. Posledica svega toga bile su intenzivne seobe.

Brza kapitulacija Jugoslavije koja je usledila posle nemačke invazije 6. aprila 1941. godine značila je da je Sandžak još jednom bio izložen ratu i okupaciji. Mnogi Bošnjaci su na Nemce gledali kao na oslobođioce koji su ih naoružali i dozvolili im da ponovo zauzmu neka od svojih imanja i povrate neke od starih privilegija. Nemci su takođe regrutovali oko 500 sandžačkih Bošnjaka za SS Diviziju Skenderbeg.

Nemci su Novi Pazar stavili pod kontrolu Atifa "Blute" Hadžiahmetovića, koji je bio član albanskog nacionalističkog pokreta Bali Kombetar, dok je Raška ostala pod upravom lokalnih četnika.²³ Rat je prošao u stalnim borbama između Muslimana i Srbaca u uskoj dolini koja razdvaja dva grada.²⁴ Većina kuća i pomoćnih prostorija na seoskim imanjima između gradova bila su sravnjena sa zemljom. Ove borbe su uglavnom prestale 1943. godine kada su se Nemci vratili u Novi Pazar. Priča se da su u crnogorskim delovima Sandžaka četničke snage ubile 7.000 do 8.000 muslimanskih civila, a Srbi pričaju slične priče o zlodelima Muslimana protiv njih. Svi 140 Jevreja iz Novog Pazara je deportovano i nastradalo u koncentracionim logorima.

E. TITOIZAM

U Bosni je za vreme rata bila aktivna Treća proleterska "sandžačka" brigada kao jedna od Titovih partizanskih jedinica. Većina njenih vođa (pripadnika obe nacionalnosti) koji su podržavali autonomiju Sandžaka i tu ideju promovisali među komunističkom elitom, ubijeni su u novembru 1942. godine kod Mrkonjić grada pod misterioznim okolnostima. Godine 1944. nekoliko stotina Bošnjaka se u Novom Pazaru pridružilo partizanskoj jedinici pod vođstvom Peka Dapčevića.

¹⁹ Timar je bio oblik naslednog zemljoposeda za vreme Osmanlijskog carstva, koje je podrazumevalo feudalnu obavezu zemljoposednika da sultanu obezbedi vojsku za ratovanje.

²⁰ Kraljevina Jugoslavija je imala dva šarijatska suda, jedan u Sarajevu, a drugi u Skoplju.

²¹ Medresa je srpskohrvatska varijanta arapske reči *madrasa*.

²² Ovo se pored Slovenskih muslimanskih vere odnosilo i na Albance.

²³ Za vreme Drugog svetskog rata, naziv četnik je redefinisan kako bi obuhvatilo srpske rojalističke snage lojalne Draži Mihajloviću i srpske nacionalističke anti-komunističke snage.

²⁴ Ironija je da je ova dolina predstavljala granicu između Turske i Srbije pre 1912. godine.

Nakon povlačenja Sila osovine iz Novog Pazara u novembru 1944. godine, saveznički avioni su bombardovali centar grada. Posle toga su grad zauzeli srpski i bugarski partizani koji su organizovali javna suđenja i pogubljenja istaknutijih voda, uključujući i Hadžiahmetovića. Partizani su proglašili jednakost muškaraca i žena I medju svim nacionalnostima, javno zabranili etničku mržnju i počeli da otvaraju škole u udaljenim selima.

Pre kraja rata, između novembra 1944. godine i 29. marta 1945. godine, Sandžak je imao status autonomne oblasti na teritoriji koju su oslobodili partizani. Ta oblast je zatim podeljena između republike Srbije i republike Crne Gore, a šest srpskih opšina je grupisano u novopazarski okrug. Partizanske vođe u Sandžaku su po nacionalnosti bili i Srbi i Bošnjaci, a svi zajedno su vršili pritisak na Beograd da formira autonomnu oblast. Odmah posle rata, Muhamed Hadžismajlović je postao prvi i jedini predsednik ovog okruga.

Novopazarski okrug je trajao do 1947. godine kada je republička vlada ukinula sistem okruga i uvela oblasti. Kao deo ove administrativne reorganizacije Sandžak je bio podeljen između dve oblasti sa većinskim srpskim stanovništvom, čija su se administrativna sedišta nalazila u udaljenim gradovima Užicu i Kragujevcu. Nove granice su imale malo geografskog smisla, ali je očigledna bila namera da se umanji bošnjački politički uticaj, odnosno da se omogući Srbima da budu na čelu javne uprave. Druge promene administrativnih granica dešavale su se i kasnije u periodu komunističke vladavine, uključujući i zamenu oblasne organizacije sistemom srezova, pa do ponovnog povratka na okruge.²⁵ Zajednički element svih ovih sistema bila je dodela delova Sandžaka okruzima sa većinskim srpskim stanovništvom. Bez obzira na to, sačuvane su uspomene na ratnu autonomnu sandžačku oblast, koje će inspirisati novu generaciju muslimanskih/bošnjačkih političara u 1990-tim.

Odmah posle Drugog svetskog rata komunističke vlasti su morale da se obračunaju sa naoružanim grupama i banditima koji su odbijali da prihvate novi poredak. U Sandžaku su bile aktivne i vojska i državna bezbednost (UDBA) koje su često isle u racije po bošnjačkim, ali i srpskim sela i porodicama. Delovanje UDBE je bilo naročito izraženo u Tutinu. Pošto je 1966. godine Tito uklonio sa čela UDBE srpskog nacionalistu tvrde linije, potpredsednika Aleksandra Rankovića, otvorena je arhiva državne bezbednosti u Tutinu i video se da je UDBA namerno uvećavala broj begunaca od zakona i

slala lažne izveštaje u Beograd, kako bi opravdala stroge mere protiv Bošnjaka.²⁶

Komunisti su crkvu držali odvojeno od države, i to ne zabranom veroispovesti već potpunom sekularizacijom države. Vera i verski obredi bili su ograničeni na crkvu i privatnost domova. Međutim, ukoliko ste želeli da se uspnete na društvenoj, političkoj ili ekonomskoj lestvici, bilo je neophodno bar formalno postati član Partije.²⁷ Ovo je članovima ranije marginalizovanih etničkih grupa -- kao što su sandžački Bošnjaci -- omogućilo ulazak u glavne političke, ekonomske, kulturne i društvene tokove.

Titova formula "bratstva i jedinstva" između naroda i nacionalnosti uvedena je od vrha ka dole i sprovedena od strane partijskog aparata i aparata državne bezbednosti. Ovo se pokazalo kao delotvoran način da se centrifugalne sile nacionalizma drže pod kontrolom. Takođe je uvedena i etnička tolerancija kao kamen temeljac države. U političkom smislu ovo je značilo etničku podelu plena u posleratnom Novom Pazaru, u kojem su Bošnjaci obično držali funkciju gradonačelnika, a Srbi funkciju šefa komunističke partije. Nakon uklanjanja Rankovića, Bošnjaci i Srbi su počeli da se smenjuju na obe ove funkcije, mada su Srbi bili preterano zastupljeni u policiji i državnoj bezbednosti, a često je iz njihovih redova biran šef policije.

U posleratnom periodu formirana je prva industrija u Sandžaku, kada je 1948. godine započela izgradnja fabrike tekstila, TK "Raška". Usled finansijskih teškoća izazvanih rascepom između Tita i Staljina, fabrika je otvorena tek 1956. godine i zapošljavala je oko 600 radnika. Bez obzira na visoku stopu nezaposlenosti u regionu, fabrika je teško nalazila nove radnike. Mali broj muškaraca je želelo da radi posao koji su smatrali ženskim, a ideja da žena radi u fabrici smatrala se u kulturološkom smislu bliskom prostituciji.

Titoizam je doveo i druge vrste industrije u Sandžak, među kojima fabriku cigala i pločica "Sloga", fabriku obuće "Ras", fabriku rudarske opreme "Minel", fabriku akumulatora "Iskra", metaloprerađivačku fabriku "Prva Petofletka", fabriku kamiona FAP i "Zastava", fabriku za proizvodnju automobilskih delova i oružja. Ipak, tekstilna industrija i industrija obuće su zapošljavale daleko najveći broj radnika.

Tito je uveo obavezno osnovno osmogodišnje školovanje. Ovo je bilo od naročitog značaja, pošto je pre 1945. godine samo petoro ljudi u Novom Pazaru --

²⁵ Mala je razlika između termina "srez", "oblast" i "okrug". Svi se odnose na oblasti ili okruge koji su sastavljeni od više opština.

²⁶ Razgovori Krizne grupe sa bivšim funkcionerima Saveza komunista.

²⁷ Partija je kasnije promenila ime u Savez komunista.

dva Srbita i tri Bošnjaka -- imalo bilo kakvo formalno obrazovanje više od petog razreda osnovne škole.²⁸ Komunističke vlasti su izgradile nove škole, među kojima i gimnaziju. Više obrazovanje bilo je uglavnom odvojeno, pa je većina Srba upisivala univerzitete u Nišu ili Beogradu, a mnogi Bošnjaci su pohađali univerzitete u Sarajevu i kasnije u Prištini.

Sloveni muslimanske vere u Sandžaku -- zajedno sa Muslimanima iz Bosne -- postali su posebno lojalni jugoslovenskom komunističkom sistemu nakon izmena ustava 1968. godine, kojima je priznata kategorija "Muslimana" kao naroda koji je ulazio u sastav Jugoslavije. Muslimani su tada po prvi put bili izjednačeni sa Hrvatima, Srbima, Makedoncima, Crnogorcima i Slovencima.

Titova spoljna politika značila je da se Jugoslavija često hvalila svojim Muslimanima pred međunarodnom zajednicom, posebno u cilju negovanja dobrih odnosa sa islamskim zemljama, koje su bile aktivne u pokretu nesvrstanih. Ironično je da je, iako su Muslimani definisani kao narod koji ulazi u sastav Jugoslavije na bazi verskog nasleđa, većina njih vodila svetovni život u kojem je vera imala malu ulogu. Muslimani iz Sandžaka i Bosne su zauzeli visoke položaje i u državnom i u partijskom aparatu.

Većina Slovena muslimanske vere gleda na Titovo doba kao na zlatno doba etničke saradnje kada je ceo region doživeo privredni razvoj i industrijalizaciju i kada su se otvorile mogućnosti za obrazovanje. U to doba su Muslimani prvi put uključeni u srpske vladajuće strukture na nekoj značajnoj osnovi. Takođe se pokazalo da su Sloveni muslimanske vere bili spremni na vernost državi koja se prema njima odnosila kao prema ravnopravnim partnerima, a ne kao prema neželjenom stranom organizmu. Čak i danas u nekim radnjama u Novom Pazaru možete naći Titovu sliku.

III. MILOŠEVIĆEVO DOBA

A. ŠTA SE KRIJE U NAZIVU?

Pitanje kojim imenom sebe nazivati je određujući momenat na Balkanu. Pitanje nacionalnog identiteta pojavilo se u Sandžaku početkom 1990-tih, u doba kada je Titova Jugoslavija počinjala da puca po svojim nacionalnim, kulturnim, etničkim i verskim šavovima.

Prema izmenama saveznog ustava iz 1968. godine, etnički identitet stanovnika Bosne i Hercegovine²⁹ koji nisu bili ni Hrvati ni Srbi bio je zvanično utvrđen kao "muslimanski". Prema jugoslovenskim socijalističkim terminima, reč "Musliman" sa velikim "M" označavala je etničko nasleđe, a "muslimanski" sa malim "m" odnosio se na versko opredeljenje. Prilikom popisa stanovništva 1971, 1981. i 1991. godine, većina Slovena muslimanske vere u Sandžaku, Bosni, užoj Srbiji i Kosovu izjasnili su se kao "Muslimani".

Međutim, termin "Musliman" je takođe bio veoma problematičan. U doba komunizma mnogi "Muslimani" su bili ateisti i imali su malo, ili nimalo veze sa Islamom, izuzev nasleđenog kulturnog porekla. Mnogi drugi "Muslimani" -- iako nisu bili ateisti -- nisu upražnjavali "muslimansku" veru, kao što ni mnogi Srbi i Hrvati nisu upražnjavali pravoslavlje, ili katoličku veru. Za takve "Muslimane" ovaj termin nije označavao ništa više od etničkog i verskog nasleđa. Mnogi Srbi i Hrvati su smatrali da Muslimani nisu stvarna etnička grupa, već da su to jednostavno Srbi ili Hrvati koji su prihvatili Islam i da njihovo priznavanje kao nacionalne grupe na neki način umanjuje njihove nacionalne zahteve.

Čak i danas postoji malo jasnih razlika između Srba, Bošnjaka i Hrvata. Oni govore istim jezikom, mada sa regionalnim dijalektičkim varijantama, i komuniciraju sasvim lako bez prevodilaca. Oni slušaju iste pop muzičare, koriste lokalni sleng i uglavnom proslavljaju slične praznike i festivalе. Pošto je glavna razlika religija, postavilo se sledeće pitanje: ukoliko neki "Musliman" prihvati drugu veru, da li to znači da on više nije "Musliman"?

Kada su Srbi, Hrvati i Slovenci započeli svoj nacionalni preporod krajem 1980-tih, bilo je neminovno da se postavi pitanje muslimanskog nacionalnog identiteta, pa su i svi nedostaci termina "Musliman" odmah postali očigledni. Druge opcije koje su razmatrane u različitim trenucima uključivale su i termine "Bosanac", "bosanski"

²⁸ Svako ko je želeo da nastavi školovanje obično je odlazio u Mostar u Hercegovini (Bošnjaci) ili u Kraljevo (Srbci).

²⁹ Izuzev male zajednice sefardskih Jevreja koja živi u Bosni od kraja petnaestog veka.

i "Bošnjak", "bošnjački". Međutim, i ovi termini su problematični. Bosanac je skoro u potpunosti geografski pojam i može da se odnosi na osobu bilo kog etničkog porekla koja dolazi iz Bosne, a termin "Bošnjak" je takođe geografski, a ne etnički, i koristi se kao uobičajeno prezime kod Srba, Hrvata i Muslimana čije porodice vode poreklo iz Bosne. Ovi termini takođe ne uzimaju u obzir Slovene muslimanske vere koji žive izvan Bosne i Hercegovine na mestima kao što su Kosovo, Sandžak i uža Srbija.

Nakon interne rasprave "Muslimani" iz Bosne su se 1993. godine odlučili za termin "Bošnjak" kao najprikladniju zamenu za "Musliman". Srbi i Hrvati u Bosni su se oštrosprotivili ovom terminu zato što su smatrali da će on ojačati ambicije Muslimana da se prikazuju kao vodeća etnička grupa u republici.

Izbor termina "Bošnjak" je izazvao značajne probleme i za "Muslimane" sa drugih područja, a posebno u Sandžaku gde je velika "Muslimanska" populacija naseljavala etnički kompaktne područje na granici sa Bosnom i Hercegovinom. Ukoliko bi se ovi nebošnjački "Muslimani" odlučili da promene ime u "Bošnjake", da li bi to značilo da su oni sunarodnici većinske etničke grupe u susednoj zemlji? I da li bi korišćenje tog termina značilo da imaju lojalnost prema toj drugoj zemlji, a što za sobom povlači implikacije potencijalnog iredentističkog pokreta? Ukoliko se Muslimani iz Sandžaka definišu kao Bošnjaci, u očima Srba to ih stavlja u položaj potencijalno neloyalnih gradana, sličan položaju Albanaca u južnoj Srbiji i Madara u Vojvodini. Pitanja naziva i dalje predstavljaju značajan kamen spoticanja za sandžačke Bošnjake, Srbe i srpsku državu.

B. SUKOBLJENI NACIONALIZAM

Kako je komunizam gubio snagu, Srbija je krajem 1980-tih postala prva jugoslovenska republika koja je ušla u fazu nacionalizma, u koju je ubrzo potom stupila i Hrvatska, a zatim i Slovenija.

Za vreme skoro 400 godina osmanlijske vlasti (od petnaestog do devetnaestog veka) briga o nacionalnom i državnom identitetu Srbije ostavljena je prevashodno Srpskoj pravoslavnoj crkvi, koja je očuvala osećaj "srpstva" do 1878. godine i ponovnog sticanja državnosti. Bez obzira na to, tradicionalni seljački konzervativizam i okupacioni mentalitet ostali su duboko ukorenjeni. Uprkos uspešnom ponovnom uspostavljanju srpske države, mnogo Srba -- naročito na selu -- imalo je teškoća da uspostavi lojalnost prema nacionalnoj državi koja se širila. Ovo je bilo naročito izraženo u periodu kraljevske i komunističke Jugoslavije kada je uloga Srbije u toj državi bila nesigurna. Komunistički antagonizam prema crkvi -- koja je za

mnoge predstavljala sastavni deo srpske državnosti kao i ličnog identiteta -- jačao je ovaj okupacioni mentalitet i osećaj nesigurnosti koji se može definisati na sledeći način: većina Srba je bila veoma lojalna državi, samo nije bila sigurna da li je ta država stvarno njihova.

Propast komunističke ideologije obnovila je snagu crkve. Svestan da komunistička retorika ne može spasiti Jugoslaviju niti ojačati njegovu moć, Slobodan Milošević je prihvatio nacionalizam -- ne toliko kao ideologiju već kao instrument vlasti.³⁰ On je Srpskoj pravoslavnoj crkvi omogućio do tada neviđeni uticaj na javni život i pružio joj finansijsku podršku, ali je stvarne poluge moći držao čvrsto u svojim rukama.

Međutim, dok su Srbi pokušavali da sebe ponovo definišu kao narod i zemlju na kraju dvadesetog veka, te njihove definicije ostavljale su malo prostora za nepravoslavne stanovnike Srbije. Da bi stvari bile još gore za sandžačke Muslimane, srpski nacionalizam je nošen talasom otrovnih anti-turske i anti-islamske retorike koja je u isti koš trpala Turke Osmanlije iz četrnaestog veka, jugoslovenske Muslimane i kosovske Albance kao vekovne neprijatelje hrišćanstva, izdajnike i moguće petokolonaše koji jedva čekaju da rasture Srbiju. Mediji su o svim Muslimanima govorili kao o "fundamentalistima" ili "islamskim ekstremistima" i pisali da oni traže "zeleni koridor Islama" koji će preko Sandžaka povezati Bosnu sa Kosovom i srednjim istokom. Ta retorika je tvrdila i da Bošnjaci imaju desetine hiljada naoružanih ljudi i da se otvoreno spremaju da ratuju protiv Srbije.³¹ Takođe je pokušavala da poveže Bošnjake sa islamskim "džihad" pokretima. U nekim srpskim štampanim i elektronskim medijima ova demonizacija sandžačkih Bošnjaka se nastavlja.

Ova nacionalistička retorika otudila je većinu sandžačkih Bošnjaka od srpskih državnih institucija, kao što su policija, sudstvo i školstvo. Ona ih je takođe naterala i da se suoče sa sopstvenim identitetom. U tom procesu oni su se okrenuli ka Bosni.³² Nacionalizam sandžačkih Bošnjaka je u svojim početnim fazama bio blag u poređenju sa hrvatskim i srpskim nacionalizmom i prvenstveno usmeren na definisanje nacionalnog identiteta. Za razliku od Hrvata, Srba i Slovenaca, većina Bošnjaka nije imala zajedničku nacionalnu

³⁰ Ovaj ponovo rođeni srpski nacionalizam nije se samo sukobio sa drugim novonastalim nacionalističkim pokretima u Hrvatskoj, Sloveniji i Bosni, već ih je u određenoj meri i izazvao.

³¹ Ova retorika je izuzetno slična izveštavanju srpskih medija o događajima na Kosovu i stavovima prema kosovskim Albancima.

³² Bosanski Muslimani su na Sandžaklje oduvek gledali kao na siromašne rođake sa sela -- neobrazovane, primitivne i neproduhovljene.

ideologiju, program ili viziju. Njima se dopadalo Titovo "bratstvo i jedinstvo" i Jugoslavija je bila njihovo prirodno stanište. Teško im je bilo da shvate njen raspad i razloge koji su ležali iza sukcesije nacionalnih država. Dvojica njihovih vodećih političara -- Adil Zulfikarpašić i Fikret Abdić -- usvojili su prilično umerene oblike bošnjačkog nacionalizma koji su prvenstveno bili usmereni na utvrđivanje identiteta i interesa Bošnjaka u okviru zajedničke države južnih Slovena.

Alija Izetbegović, koji je kasnije postao predsednik vodeće bošnjačke partije u Bosni i Hercegovini, Stranke demokratske akcije (SDA), izneo je prilično nejasnu viziju islama u svojoj *Islamskoj deklaraciji*³³ iz 1983. godine koja je sadržala pozivanja na loše definisanu panislamsku državu. Te slabo razrađene ideje bile su više usmerene na širu islamsku publiku nego na Balkan ili Bosnu. To je praktično značilo da je SDA svoju platformu na početku zasnovao na tome da Bosna ostane unutar jugoslovenske države. U svom sledećem radu, *Islam između istoka i zapada* (iz 1984. godine), Izetbegović je opisao Muslimane, Hrvate i Srbe kako mirno koegzistiraju u zajedničkoj državi. Bošnjački nacionalizam nikada nije bio tako dobro definisan, isključiv ili oistar kao srpski ili hrvatski, niti je bio vezan za stvaranje nove nacionalne države. Sve do izbijanja sukoba u Bosni bošnjačke vođe su bile žalosno nepripremljene za raspad Jugoslavije. Čak i kasnije su se mnogi u Bosni i Sandžaku nadali da će se "stari dobri dani" bratstva i jedinstva u zajedničkom jugoslovenskom domu već nekako vratiti.

Godine 1990. Bošnjaci u Sandžaku su se organizovali kao lokalni ogrank SDA. Osnivači su bili Sulejman Ugljanin, zubar i bivši bokser, i Rasim Ljajić, lekar. U to vreme Ugljanin je blisko saradivao sa desničarskom nacionalističkom islamskom strujom u bosanskom SDA u kojoj su bili i Hasim Čengić i Omar Behman, čiji se model islamskog bošnjačkog nacionalizma izgleda uklapao u njegovu viziju Sandžaka.³⁴ Glavna Ugljaninova platforma je i dalje bila potreba za autonomijom sandžačkog regionala zasnovana na ovom više desničarskom bošnjačkom nacionalizmu, dok je Ljajić bio više usredsređen na uključivanje Bošnjaka u političke i kulturne institucije Srbije, kao i na demokratizaciju i razvoj građanskog društva. Dvojica vođa su krenula svako svojim putem sredinom 1990-tih kada je Ljajić napustio SDA i formirao sopstvenu

partiju, SDA-Rasim Ljajić.³⁵ Oni su sada ljuti protivnici. Od kada je 1992. godine Bosna i Hercegovina postala samostalna država, sandžački SDA je postao posebna organizacija. Na sličan način su sandžački Bošnjaci formirali Mesihat Islamske zajednice, a Ugljanin je iskoristio svoj uticaj da postavi mladog sveštenika, Muamera Zukorlića, za muftiju Sandžaka.

Ugljaninov model bošnjačkog nacionalizma bio je, međutim, povezan sa konceptom regionalne autonomije Sandžaka. Dana 11. maja 1991. godine, SDA je formirao Muslimansko nacionalno veće Sandžaka (MNVS) koje je -- iako je u to vreme bilo ilegalno -- prihvatiло model koji su u to doba primenjivale etničke grupe u drugim delovima bivše Jugoslavije.³⁶ Veće je od svog osnivanja tražilo političku i teritorijalnu autonomiju za Sandžak i nacionalnu i kulturnu emancipaciju Bošnjaka. Veće je 1991. godine usvojilo "Memorandum o specijalnom statusu Sandžaka", dokument koji razrađuje elemente državnosti, autonomije, decentralizacije i regionalne organizacije koje su Bošnjaci tražili. Ovaj dokument je i dalje zvanična platforma MNVS-a koji je 1993. godine promenio ime u Bošnjačko nacionalno veće (BNVS).³⁷ Vlasti u Srbiji i Crnoj Gori su ljutito reagovale, optužujući vođstvo MNVS za izdaju i secesionizam. To je na kraju dovelo do sudskog gonjenja lidera SDA.³⁸

Muslimansko nacionalno veće Sandžaka je organizovalo referendum između 25. i 27. oktobra 1991. godine, na kojem su se gradjani Sandžaka (Muslimani/Bošnjaci) izjašnjavali o autonomiji. Od 264.156 registrovanih glasača, 187.547 (70,19 posto) je izašlo na glasanje, a 98,90 posto je podržalo političku autonomiju. Za Beograd, koji se tada bavio raspadom Jugoslavije, ovo je bilo kao mahanje crvenim platnom ispred bika.

Srbi u Sandžaku su podržavali Miloševića i njegovu populističku/nacionalističku politiku i mnogi su glasali za njegovu Socijalističku partiju Srbije (SPS) ili ekstremniju Srpsku radikalnu stranku Vojislava Šešelja (SRS).³⁹ Mnogi Srbi su na pojavu bošnjačke

³³ Alija Izetbegović, *Islamska deklaracija* (Sarajevo, 1990, ponovljeno izdanje).

³⁴ Ovaj ekstremniji oblik bošnjačkog nacionalizma se u potpunosti pojavio tek posle početka rata u Bosni. Milovan Đilas i Nadežda Gaće, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić* (Cirih, 1994), str. 162-163.

³⁵ Ljajić je bio generalni sekretar SDA do formalnog razilaženja sa Ugljaninom 1995. godine. Njih dvojica su se stvarno razišli godinu dana ranije kada je Ugljanin -- koji je bio u egzilu u Turskoj -- odlučio da raspusti opštinske odbore stranke.

³⁶ Zvanično formiranje manjinskih veća u Srbiji počelo je tek

2002. godine nakon usvajanja saveznog Zakona o etničkim i

nacionalnim manjinama.

³⁷ "Sandžak: Regija koja povezuje ili deli Srbiju i Crnu Goru?", izveštaj o Sandžaku koji je objavio IFIMES, grupa analitičara sa sedištem u Ljubljani, u januaru 2005. godine.

³⁸ Haruna Hadžića u Crnoj Gori i Sulejmana Ugljanina u Srbiji.

³⁹ SRS je od osnivanja bila blisko povezana sa srpskom državnom bezbednosti (DB) i navodno je organizovala i

nacionalne partije u Sandžaku gledali kao na dokaz da su njihova nacionalistička retorika i politika zaista i opravdane.

Tokom 1990-tih bošnjačka intelektualna i politička elita koja se tek razvijala počela je da shvata i koristi ideje i vrednosti ljudskih prava, regionalizacije i demokratije kao delovnu retoriku kojom bi mogla da predstavi svoje probleme i odbraňi se od državnog aparata kojim dominiraju Srbi. U isto vreme srpsko stanovništvo je ostalo taoc Miloševićeve nacionalističke propagande, ne prestajući da veruje da je snažna srpska država jedina održana od moguće secesije Sandžaka.

C. DRŽAVNA STRAHOVLADA

Ratovi u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj i NATO bombardovanje Jugoslavije 1999. godine zvanično su imali malo uticaja na Sandžak. Ipak, za sandžačke Bošnjake 1990-te su bile doba državne strahovlade, obeleženo etničkim čišćenjem i diskriminacijom koja ih je naterala da preispitaju svoju sposobnost da prežive kao narod. Po svemu sudeći, bili su dezorganizovani, praktično nenaoružani, opkoljeni i pod strogim nadzorom vojske u kojoj su dominirali Srbi. Međutim, probleme su imali prvenstveno sa državom, a ne sa svojim srpskim susedima.

Tokom Miloševićeve vladavine, srpska i jugoslovenska služba bezbednosti preuzimale su niz radnji u Srbiji koje su predstavljale očiglednu povredu ljudskih prava, a u nekim slučajevima i kršenje Ženevske konvencije.⁴⁰ To je uključivalo etničko čišćenje čitavih sela, ubistva, otmice, napade na nepravoslavne verske objekte i groblja, prebijanje, podmetanje vatre i nameštena suđenja zasnovana na podmetnutim i lažnim dokazima. Neke od ovih radnji su predmet sudskih postupaka pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju (ICTY) u Hagu, dok se za ostale postupci vode -- ponekad bezvoljno -- pred srpskim sudovima. Mnogi dobro dokumentovani incidenti i zločini nikada nisu istraženi, niti sudski gonjeni, a srpske vlasti ih i dalje ignoriraju ili prikrivaju. Ni Sandžak nije uspeo da izbegne ovo nasilje.

Kršenja ljudskih prava sandžačkih Bošnjaka od strane Miloševićevog režima prvenstveno su se dešavala između

upravljala brojnim paravojnim formacijama u Bosni, Hrvatskoj, na Kosovu, u Vojvodini i Sandžaku. Osnivač SRS-a, Vojislav Šešelj, čeka suđenje za ratne zločine pred Haškim tribunalom.

⁴⁰ Ove slučajeve su detaljno dokumentovali Helsinski odbor za ljudska prava u Sandžaku i Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda.

1991. i 1995. godine, u periodu ratova u Hrvatskoj i Bosni.⁴¹ Već 1991. godine pojavile su se naznake onoga što će se dogoditi, sa prvim ozbiljnim incidentima u Crnoj Gori kada je 28 Bošnjaka vojnih rezervista osuđeno na kaznu zatvora zato što su odbili da se bore na frontu u Dubrovniku. U oktobru i novembru mesecu desila su se ubistva, paljevine kuća i bombaški napadi na Bošnjake u crnogorskom Sandžaku. Ni crnogorske vlasti ni organi krnje Savezne Republike Jugoslavije nisu ništa preduzeli da pronađu i kazne krivce.

Kada je izbio rat u susednoj Bosni, jugoslovenska vojska je opkolila Novi Pazar trupama i tenkovima, a artiljerija na brdima mogla se videti iz centra grada. Poruka upućena Bošnjacima bila je jasna: ukoliko se pridruže svojoj bosanskoj braći u borbi protiv srpskih vlasti, vojska će uzvratiti akcijom protiv civilnog stanovništva i pretvoriti Novi Pazar u drugi Vukovar.⁴² Ovakvo vojno grupisanje trajalo je do decembra 1993. godine.

Tokom 1992. i 1993. godine jugoslovenske vojne snage, praćene srpskim i crnogorskim paravojnim i policijskim snagama, zauzele su sela sa većinskim bošnjačkim stanovništvom duž granice sa Bosnom i počele kampanju etničkog čišćenja u Srbiji i Crnoj Gori. Cilj je bio da se ukloni potencijalno "neprijateljsko" bošnjačko stanovništvo koje bi moglo pružiti pomoć Bošnjacima u Bosni preko granice. Ovo su podržavali političari kao Šešelj koji je predlagao da se "očiste" svi Bošnjaci u pojasu od 30 kilometara od granice. Kampanja koja je najviše pogodila dve sandžačke opštine koje se graniče sa Bosnom -- Pljevlja (Crna Gora) i Priboj (Srbija) -- sastojala se od ubistava, mučenja, otmica, bombardovanja, prebijanja, paljenja kuća, iznudivanja i na kraju nasilnog proterivanja Bošnjaka iz čitavih sela. Vršeni su napadi na džamije i muslimanska groblja. U nekim slučajevima pojedinci su pritvarani i transportovani u Bosnu gde su bili ubijeni.

U opštini Priboj oko dvadeset sela je "očišćeno" od Bošnjaka. Za vreme te akcije zapaljeno je ili srušeno 185 kuća i ubijeno 23 Bošnjaka. U opštini Pljevlja potpuno je očišćeno 29 sela.⁴³ Dana 10. juna 1992. godine dva Bošnjaka su oteta iz kreveta u domu zdravlja u Priboju, odvedena u Bosnu i ubijena istog dana. Bilo

⁴¹ Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda je objavio višetomno izdanje "Plava biblioteka" u kojem su detaljno opisani mnogi slučajevi kršenja ljudskih prava i zločina koji su počinjeni protiv Bošnjaka tokom 1990-tih.

⁴² Činjenica da su brojni vodeći političari i generali u Bosni -- kao što su Ejup Ganić i Sefer Halilović -- došli iz Sandžaka predstavljala je opravdanje za mnoge Srbe.

⁴³ Saopštenje za javnost, 23. februar 2005. godine, Odbor za zaštitu ljudskih prava i humanitarnu djelatnost Priboj.

je još tri druga slučaja otmica/ubistava u opštini Priboj⁴⁴, a Bošnjaci koji su bili zaposleni u državnim preduzećima dobili su otkaze.⁴⁵ Dana 18. februara 1993. godine vojska je granatirala selo Kukurovići, kojom prilikom su ubijena tri Bošnjaka, dvojica ranjena, a selo zapaljeno. Ne samo da lokalne policijske i vojne jedinice nisu uspele da spreče nijednu od ovih akcija, već su one često bile i glavni izvršitelji. U njima je takođe učestvovalo više paravojnih grupa, uključujući "Bele orlove" i "Garavi sokak", koje su bile pod komandom i kontrolom DB-a i vojske. Jedan od najozloglašenijih paravojnih komandanata bio je član SRS-a i savezni poslanik iz Crne Gore Milika "Čeko" Dačević.⁴⁶

Tri slučaja masovne otmice/ubistva privukla su pažnju široke javnosti i izazvale ogromnu zabrinutost među Bošnjacima u Sandžaku. Bezbednosne snage koje su izvršile ove akcije nalazile su se pod komandom i kontrolom Generalštaba Vojske Jugoslavije u Beogradu, ili Službe državne bezbednosti Ministarstva unutrašnjih poslova Srbije (DB).⁴⁷

Prvi slučaj se dogodio u Sandžaku 22. oktobra 1992. godine, kada su srpske snage bezbednosti u selu Mioče zaustavile autobus na putu između Priboja i Sjeverina. Oteli su šesnaest muškaraca i jednu ženu -- svi Bošnjaci i građani krne Jugoslavije -- i odveli ih u Bosnu i Hercegovinu gde su kasnije ubijeni u Višegradu.⁴⁸

Drugi slučaj se dogodio za vreme akcije etničkog čišćenja u regionu Bukovice, u opštini Pljevlje. Dana 16. februara 1993. godine snage Vojske Republike Srpske prešle su u Crnu Goru i otele 12 članova porodice Bungur, među kojima njih petoro starijih od 65 godina i osmomesečnu bebu, dok su trinaestog člana porodice, devedesetogodišnjeg starog Latifa, mučili i ubili. Taoce su odveli u Bosnu, ali su ih pustili na slobodu.⁴⁹

Treći po zlu poznati slučaj otmice/ubistva dogodio se 27. februara 1993. godine u selu Štrpcu nedaleko od Priboja, kada su bosansko-srpske snage zaustavile i ukrcale se na voz na pruzi Beograd-Bar kojom prilikom

⁴⁴ To se desilo 7. aprila 1992. godine u selu Zaostro, 21. oktobra 1992. godine u Sjeverinu i 6. aprila 1993. godine u Sjeverinu.

⁴⁵ Prepiska Krizne grupe i Odbora za zaštitu ljudskih prava i humanitarnu djelatnost Priboj.

⁴⁶ Vreme, 25. januar 1993. godine.

⁴⁷ Uključene su bile i još neke snage iz bosansko-srpske vojske Republike Srpske. Te snage su čak do 2002. godine bile stvarno pod komandom i kontrolom Generalštaba Vojske Jugoslavije, a njihovi oficiri su imali položaje u obe vojske i dobijali platu i unapređenja iz Beograda.

⁴⁸ Informacije o Sandžaku, Helsinski odbor za ljudska prava u Sandžaku, 1996. godine.

⁴⁹ Ibid.

su otele 20 Bošnjaka koji nikada kasnije nisu viđeni, pa se pretpostavlja da su ubijeni.⁵⁰

Iako su snage koje su izvršile ove akcije bile pod direktnom kontrolom Beograda, vlasti nisu pokušale da nađu izvršioce i da ih izvedu pred lice pravde. Tek nedavno, deset godina nakon zločina, srpski sudovi su počeli da postupaju -- mada bezvoljno -- po slučajevima Sjeverin i Štrpci.⁵¹

Srpska i crnogorska policija podvrgle su nekoliko hiljada Bošnjaka brutalnim ispitivanjima. Mnogi činovi policijskog nasilja dogodili su se za vreme racija koje su navodno organizovane u potrazi za nelegalnim oružjem. Napeta atmosfera i opšti raspad javnog reda i mira početkom 1990-ih podstakli su mnoge stanovnike Sandžaka da se naoružaju u cilju samozaštite. Kriznoj grupi su i srpski i bošnjački sagovornici rekli da je tokom te dekade DB snabdevao oružjem srpska sela. U isto vreme DB je omogućavao ilegalnu prodaju oružja Bošnjacima, ali je vodio evidenciju o tome ko je kupio koje oružje. Kasnije su te informacije korišćene protiv mnogih Bošnjaka koji inače nisu počinili nikakav drugi prekršaj. Jedan od osnivača bosanskog SDA, Adil Zulfikarpašić, tvrdi da je Ugljanin organizovao neke od tih prodaja oružja u saradnji sa poznatim agentom provokatorom Vojske Jugoslavije.⁵² Povremeno bi neko umro od posledica prebijanja, a teške povrede su bile uobičajene. Do kraja 1996. godine Helsinski odbor za ljudska prava u Sandžaku je registrovao 1.082 slučaja kada je policija pretraživala kuće u potrazi za oružjem, 446 lica je pritvoreno, a 422 je fizički zlostavlјano. Smatra se da je broj neregistrovanih slučajeva podjednako veliki. Samo devetnaest lica je ikada bilo na suđenju i osuđeno zbog nelegalnog posedovanja oružja.⁵³

Miloševićev režim je započeo dva nameštена suđenja visokog profila protiv grupe Bošnjaka u Srbiji (24) i Crnoj Gori (21) pod optužbom da su planirali oružanu pobunu i pokušali da Sandžak pripoji Bosni. Optužnica je sastavljena ne na osnovu dokaza, već zbog potrebe Miloševića da pokaže kako on štiti Srbe od "islamskih ekstremista". Crnogorski sud u Bijelom Polju je kasnije odbacio optužbe u jednom slučaju zbog nedostatka

⁵⁰ To su bili: Adem Alomerović, Fehim Bakija, Ismet Babačić, Rifat Husović, Samir Rastoder, Esad Kapetanović, Iljaz Ličina, Nihad Sahman, Senad Đečević, Halil Zupčević, Rasim Čorić, Nijazim Kajević, Fikret Memović, Muhedin Hanić, Sećo Softić, Džafer Topuzović, Safet Preljević, Fevzija Zeković, Fehim Sejfić, Zvjezdan Zulićić i Toma Burzov. Informacije o Sandžaku, Helsinski odbor za ljudska prava u Sandžaku, 1996. godine.

⁵¹ Vidi Odeljak IV D 2 dole u tekstu.

⁵² Đilas i Gaće, op. cit., str. 166.

⁵³ Informacije o Sandžaku, Helsinski odbor za ljudska prava u Sandžaku, 1996, str. 17.

dokaza i naložio Republici Crnoj Gori da plati finansijsku naknadu optuženima, od kojih su kasnije trojica čak postali poslanici u skupštini Crne Gore. Prvobitnu okrivljujuću presudu u srpskom delu sudjenja odbacio je Vrhovni sud Srbije 1996. godine i vratio slučaj na ponovno razmatranje provostepenom суду. Od rušenja Miloševića sa vlasti, srpske vlasti nisu pokazale nameru da odustanu od ovih optužbi, iako nedostaju valjani dokazi za dalje postupanje.⁵⁴

Mnogo Bošnjaka je izgubilo posao u državnoj administraciji i državnoj industriji.⁵⁵ Neki su se okrenuli privatnom sektoru, a drugi su napustili zemlju. Nastavili su da se suočavaju sa zvaničnom diskriminacijom na svim nivoima društva. U naporima da dobiju dozvole za otvaranje privatnih firmi, radnji ili fabrika nailazili su na otpor ili zahteve za podmićivanjem od strane srpskih organa vlasti.

Najgori period strahovlade završio se potpisivanjem Dejtonskog mirovnog sporazuma u novembru 1995. godine. Međutim, i dalje je bilo nasumičnih činova nasilja protiv Bošnjaka. Paljenje kuća je trajalo bar do 1998. godine, a zastrašivanje od strane vojske i policije okončalo se tek sa padom Miloševića.⁵⁶

Kada su 1998. godine srpske snage bezbednosti počele agresivno delovanje protiv albanskog stanovništva na Kosovu praćeno masovnim kršenjima ljudskih prava, mnogi Bošnjaci u Sandžaku su se osećali kao da gledaju reprizu etničkog čišćenja u Bosni i Sandžaku. Kada je NATO zapretio da će bombardovati Jugoslaviju 1998. godine, jugoslovenska vojska je ponovo postavila artiljeriju u brda oko Novog Pazara. Čim je NATO bombardovanje počelo u martu 1999. godine, jugoslovenska vojska i srpska policija su povećale pritisak na Bošnjake, od kojih su mnogi smatrali da je samo pitanje vremena kada će se te snage okrenuti protiv njih.

U nadi da će izbeći ono što je izgledalo kao neizbežan talas etničkog čišćenja, mnogi sandžački Bošnjaci su evakuisali čitave porodice u inostranstvo. Sve vreme trajanja NATO bombardovanja, sarajevska autobuska stanica je dnevno primala oko 30 autobusa punih izbeglica iz Sandžaka. Iako je teško doći do preciznih

⁵⁴ Vlada DOS-a je indirektno priznala da je slučaj neosnovan time što je vratila pasoš navodnom kolovodi, gradonačelniku Tutina Šemsudinu Kučeviću, i tako mu dozvolila da putuje.

⁵⁵ Srbija nije direktno očistila sve Muslimane, već su otpušteni oni čija je lojalnost bila pod sumnjom. "Lojalnim" Muslimanima je bilo dozvoljeno da ostanu i omogućen im je pristup novim položajima.

⁵⁶ Na primer, pripadnici Vojske Jugoslavije su 1997. godine gađali bombama kuću Bošnjaka u Tisovcu, a u jednom drugom incidentu vojnici su ispalili protivtenkovsku raketu na bošnjačku kuću u Biševu.

podataka, bošnjački sagovornici ICG-a iz Sandžaka i Bosne procenjuju da je broj izbeglica mogao biti i čitavih 80.000.⁵⁷ U nekim slučajevima poslovni ljudi iz Sandžaka su čitave fabrike otpremali u Bosnu.⁵⁸ Nakon njihovog odlaska iz Jugoslavije mnogima su carinici i policija pokrali dragocenosti i gotovinu. U tom periodu su preduzimljivi oficiri jugoslovenske vojske iznudili ukupan iznos od preko milion nemačkih maraka od poslovne zajednice u Novom Pazaru, a zauzvrat su obećali da neće delovati protiv bošnjačkog stanovništva.⁵⁹

Režim je takođe ograničio slobodu štampe u Sandžaku hapšenjem pojedinih novinara zato što su opisivali kršenja ljudskih prava Bošnjaka u regionu u periodu 1992-1993. godine, kao i zatvaranjem radio stanice u Sjenici i držanjem radija Novi Pazar pod centralnom kontrolom.⁶⁰

Poruka 1990-tih za Bošnjake, sa zločinima koje je država odobravala i zvanično legalizovanom diskriminacijom, nije mogla biti jasnija: oni su bili građani drugog reda koji više nisu uživali zaštitu države, neželjeni i štetni strani organizam čiji život i imovina nisu imali nikavu vrednost pred zakonom. Međutim, uprkos tome, u Sandžaku je bilo malo međuetničkih sukoba, pošto su same etničke grupe uspevale da koegzistiraju.

D. POLITIKA APATIJE

Uz pozadinu državne strahovlade i represije, politički život u Sandžaku je bio podeljen i hirovit, a Novi Pazar je bio centar čitave oblasti. Prepirke bošnjačkih političara u kombinaciji sa ogromnim pritiskom iz Beograda učinile su da većina Bošnjaka bude politički nezainteresovana i apatična, sve do uklanjanja Miloševića sa vlasti 5. oktobra 2000. godine.

Od 1992. godine Ugljaninov SDA je bio najveća bošnjačka politička partija, a Ljajićeva stranka koja je menjala nazive bila je daleka druge po snazi. Međutim, tokom 1990-tih najuticajnije stranke u Sandžaku bile su Miloševićev SPS i Jugoslovenska ujedinjena levica (JUL) njegove supruge Mire Marković. Uprkos preovlađujućoj bošnjačkoj većini u Novom Pazaru, ove dve stranke su kontrolisale lokalnu vlast i skupštinu opštine tokom većeg dela ove dekade i za to vreme su zadržale znatan

⁵⁷ Ogromna većina ovih "izbeglica" se vratila nakon obustave sukoba sa NATO-om u julu 1999. godine.

⁵⁸ Jedan takav primer je i preduzeće za proizvodnju nameštaja Dallas. Danas se njegovi proizvodni pogoni nalaze u Tutinu i Sarajevu.

⁵⁹ Razgovori Krizne grupe sa poslovnim ljudima iz Novog Pazara.

⁶⁰ Vidi Betu, 25. juni 1997. godine i 5. novembar 1997. godine.

broj Bošnjaka u svom članstvu. Razlog za ovo je bila lojalnost koju su mnogi Bošnjaci osećali prema Titovoj Jugoslaviji i komunističkoj partiji i koju su preneli na SPS i JUL, kao i zato što su smatrali da je saradnja sa vladajućim parom manje zlo nego da Milošević pusti sa lanca ultranacionalističke snage, kao što je SRS. Mnogi su smatrali da će radom u okviru sistema moći bolje da utiču na politiku i na sopstvenu sudbinu.

Tokom 1990-tih Ugljanin je nesumnjivo bio nesporni politički vođa Bošnjaka u Sandžaku, a i danas je jako uticajan. Kao osnivač MNVS u maju 1991. godine,⁶¹ njegove izjave su u to vreme pokazivale da se on zalagao za regionalnu vlast koja bi kontrolisala policiju, sudstvo, obrazovne i kulturne institucije, masovne medije, korišćenje energije i drugih prirodnih resursa, sistem socijalnog osiguranja i zaštite, komercijalne banke, puteve i telekomunikacionu infrastrukturu. Pre rata u Bosni, Ugljanin je izjavio da će suverena i teritorijalno celovita Bosna, kao i "specijalni status" Sandžaka u okviru krnje Jugoslavije rešiti nacionalno pitanje Slovena muslimanske vere u bivšoj Jugoslaviji.⁶²

Ali 1993. godine, koja je bila godina najgore represije protiv Bošnjaka, Ugljanin je optužen za pokušaj rušenja ustavnog poretku i sprovođenje secesije Sandžaka, kao i za terorizam. Vlada mu je ipak dozvolila da napusti zemlju 5. jula te godine, pa je veći deo naredne tri godine proveo u egzilu u Turskoj i Bosni.⁶³

Nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma 1995. godine i obustave sukoba u Bosni, Miloševićeva vlada je pokušala sa jednim više političkim, a malo manje represivnim pristupom prema Sandžaku. Prvi znak takvog pristupa pojavio se u decembru 1995. godine kada je crnogorski predsednik i Miloševićev štićenik Momir Bulatović povukao sve optužbe protiv 21 bošnjačkog političkog zatvorenika koji su bili zatvoreni zbog pobune.

U martu 1996. godine republička vlada Srbije je pružila ruku pomirenja Bošnjacima kada je imenovala bošnjačkog političara iz Titovog vremena, Ferida Hamidovića -- koji se učlanio u JUL Mire Marković -- za zamenika ministra za zaštitu životne sredine. Svojom očigledno multietničkom listom kandidata i privlačnom komunističkom nostalgijom, JUL-ova zbirka komunističkih dinosaurusa tvrde linije, oportunista i bliskih prijatelja vladajućeg para se na početku svidela bošnjačkim glasačima, i to na način na koji im se nikad ne bi mogli svideti konzervativni ultranacionalisti iz SPS-a. Mnogi

Bošnjaci u Sandžaku su se na početku nadali da bi Mira Marković -- sa njenom retorikom bratstva i jedinstva iz doba Tita -- mogla da im obezbedi odbranu od srpskog nacionalizma i ponudi politički dom u Miloševićevoj krnjoj Jugoslaviji. Za njih je to očigledno bilo manje od dva zla -- bilo je skoro nemoguće biti na nekom odgovornom položaju u državnim preduzećima ili organima vlasti bez članstva u SPS-u ili JUL-u -- pa su Bošnjaci hrlili da se učlane u JUL, i to u tolikoj meri da je JUL u Novom Pazaru ubrzao imao veći broj članova nego Miloševićev SPS.

Ugljaninu je 30. septembra 1996. godine dozvoljeno da se vrati i da se ponovo uključi u politički život. Iako je optužnica protiv njega ostala na snazi, nije izdat nalog za hapšenje, pa je nekoliko nedelja kasnije Ugljanin izabran za poslanika u saveznoj skupštini i tako dobio imunitet od sudske gonjenja. Kandidati koji su bili povezani sa njim i satelitske partije BNVS osvojili su dve trećine mesta u skupštini opštine Novi Pazar.⁶⁴ Oni su takođe pobedili i u druge dve sandžačke opštine sa većinskim bošnjačkim stanovništvom. U Prijepolju je SPS zadržao vlast. JUL koji se neposredno pred izbore pojавio na političkoj sceni pretrpeo je poražavajući poraz, dobivši manje glasova nego što je imao registrovanih članova, pa nije mogao da obezbedi ni jedno mesto u skupštini opštine.

Ugljanin i njegovi saveznici ubrzao su primenili politiku koja je otuđila lokalne Srbe i učinila da se osećaju kao da su predmet diskriminacije.⁶⁵ Dana 16. decembra 1996. godine predsednik Izvršnog odbora opštine Novi Pazar, Izudin Sušević, objavio je da se socijalisti ne nalaze među šest novoizabranih članova odbora.⁶⁶ Istog dana Ugljaninova koalicija bošnjačkih partija i lokalna skupština opštine nominovala je kandidate za školski odbor. Svi su bili Bošnjaci i srpske vođe su žestoko protestovale.⁶⁷ Još jedan primer neosetljivosti se dogodio kada su okačili zastavu BNVS -- koja ima islamske simbole -- na zgradu gradske uprave.

U martu 1997. godine opštinske vlasti Novog Pazara su objavile da će smeniti sve direktore lokalnih državnih

⁶¹ Beta, 1. avgust 1997. godine.

⁶² Beta, 9. septembar 1996. i 11. juni 1997. godine.

⁶³ Beta, 1. avgust 1997. godine.

⁶⁴ Ugljanin i njegovi saveznici osvojili su 33 od 47 mesta. Socijalistička partija Srbije osvojila je deset mesta; Srpska radikalna stranka dva; Srpska nacionalna stranka i nezavisni kandidat po jedno mesto. Vidi Betu, 14, 19. i 22. novembar 1996. godine.

⁶⁵ Mnogi u Novom Pazaru smatraju rukovodeće strukture SDA/KLS autsajderima zbog činjenice da je među njihovim članovima značajan broj poreklom iz Kosovske Mitrovice (Ugljanin, Bajram Omeragić) i Tutina (Esad Džudžević, Vasvija Gusinac).

⁶⁶ Ugljaninov brat Sadik i Suševićev brat Sabahudin su postali članovi odbora. Vidi Betu, 16. decembar 1996. godine.

⁶⁷ Beta, 16. decembar 1996. godine.

preduzeća koji su članovi SPS ili koji su Srbi.⁶⁸ Članovi SPS u skupštini opštine počeli su da bojkotuju sednica u znak protesta.⁶⁹ Nekoliko nedelja kasnije jedan srpski član skupštine upozorio je da bi Srbi mogli da uspostave paralelnu vlast u Novom Pazaru ukoliko se "diskriminacija" nastavi.⁷⁰ Ubrzo je SPS izneo optužbe da Ugljanin i njegovi ljudi rade na tome da Sandžak postane nezavisna država.⁷¹

Napetost je dostigla vrhunac pošto je Ugljanin objavio da će Bošnjačko nacionalno veće održati konvenciju u Novom Pazaru sredinom jula 1997. godine. Na konferenciji za štampu održanoj 25. juna on je izjavio da se "ne može odbaciti mogućnost da konvencija donese odluku o autonomiji Sandžaka". On je podsetio da su Bošnjaci glasali za autonomiju na referendumu šest godina ranije.⁷² Beograd je reagovao 10. jula. Policija je zauzela zgradu opštine, izbacila odbornike i zamenila ih privremenim većem sastavljenim isključivo od članova SPS i JUL, od kojih su neki bili Bošnjaci. Ovo novo telo je smenilo Ugljaninove pristalice sa položaja zato što su se ponašali "nelegalno i neustavno".⁷³ Ugljanin je odbio da prihvati nove vlasti,⁷⁴ ali mu je Beograd oduzeo poslanički imunitet,⁷⁵ a 17. jula tužilaštvo u Novom Pazaru je ponovo aktiviralo optužnicu iz 1993. godine⁷⁶ iako Ugljanin nije uhapšen i ubrzo je na sudu osporio radnje vlade.

Dana 14. maja 1998. godine Ustavni sud Srbije je kao po narudžbini vlasti presudio da je smena opštinske uprave bila legalna. Kao odgovor na to, Ugljanin je zapretio javnim protestima ukoliko režim ne ukine privremenu upravu, ali pokušaj protesta na godišnjicu smene nije uspeo da privuče mnogo podrške. Većina Bošnjaka je bila zastrašena i nije bila raspoložena da isprobava reakciju policije ili vojske na demonstracije. Opštinska uporava koju je imenovala Miloševićeva vlada ostala je na vlasti sve do izbora 24. septembra 2000. godine.

Početkom 1998. godine umerenije bošnjačke vođe počele su da napadaju Ugljanina da je previše ekstreman. Mnogi lokalni Srbi i Bošnjaci tvrde da ga je srpska policija kompromitovala čak i pre nego što se vratio u Novi Pazar 1996. godine i da mu Milošević ne bi dozvolio da se vrati a da nije sa njim postigao neki

dogovor.⁷⁷ Iz današnje perspektive izgleda da je Ugljanin koristio staru Miloševićevu taktiku da razredi uticaj bošnjačkih glasača u Sandžaku formiranjem niza partija sa sličnim nazivima i platformama, uključujući četiri sa nazivom Stranka za demokratsku akciju (SDA).⁷⁸ Netolerantna politika koju je Ugljanin sprovodio po osvojanjem vlasti u opštini Novi Pazar je sigurno utrla put smeni opštinske uprave od strane Beograda.

Po raspuštanju skupštine opštine Ugljanin je često davao izjave koje su isle u korist Miloševićeve linije. Na primer, u proleće 1998. godine on je pozvao bošnjačke glasače u Crnoj Gori da bojkotuju predsedničke izbore između Momira Bulatovića i Mila Đukanovića, koji se 1996. godine razišao sa Miloševićem. Taj bojkot bi isao u korist Miloševićevom kandidatu, pa su Bošnjaci u Crnoj Gori ignorisali poziv Ugljanina.⁷⁹ Nagrađeni su uključivanjem u crnogorsku vlast koju je osvojio Đukanović. Bez obzira na takve poteze, Ugljanin je i dalje sačuvao uticaj u Sandžaku.

E. EKONOMSKI PROCVAT I PROPAST

Anti-bošnjačka državna strahovlada u doba Miloševića podudarila se sa ekonomskim procvatom Novog Pazara. Nova post-komunistička bošnjačka elita u Sandžaku bila je veoma svesna činjenice da Milošević i njegov aparat nemaju nameru, niti su u stanju da se bave njihovim potrebama. Mnogi od njih su se preselili u Bosnu i Tursku, ili su prkosno ostali u Sandžaku na marginama neprijateljske države. Iako je država teoretski garantovala posao u masovnom javnom sektoru, propadanje privrede krnje Jugoslavije sve vreme tokom 1990-tih značilo je da oni koji su ostali u državnim fabrikama i institucijama postaju sve siromašniji jer su im plate realno bile sve manje. Oni koji nisu bili u državnom sektoru bili su prinuđeni da traže posao u privatnom sektoru ili i sami postanu preduzetnici.

U maju 1992. godine Ujedinjene nacije su uvele trgovinske sankcije Miloševićevoj Saveznoj Republici Jugoslaviji. To je u potpunosti promenilo način na koji se srpski državni aparat finansirao i pristupao prikupljanju poreza. Tradicionalni način prikupljanja prihoda kroz porez na promet i carinske dažbine postao je bukvalno

⁶⁸ Beta, 18. mart 1997. godine.

⁶⁹ Beta, 31. mart 1997. godine.

⁷⁰ Beta, 2. april 1997. godine.

⁷¹ Beta, 23. maj 1997. godine.

⁷² Beta, 25. juni 1997. godine.

⁷³ Beta, 10. juli 1997. godine.

⁷⁴ Beta, 11. juli 1997. godine.

⁷⁵ Beta, 10. juli 1997. godine.

⁷⁶ Beta, 17. juli 1997. godine.

⁷⁷ Premda veći deo ovakvih priča treba smatrati "pijačnim tračevima", vredno je pažnje da je Milošević zaista kompromitovao brojne vodeće opozicione političare i političke partije tako što ih je sam formirao ili finansirao ili uključivao funkcionere Državne bezbednosti u njihove redove. Tako je održavao spoljašnji privid demokratije, dok je u stvari kontrolisao mnoge "opozicione" partije.

⁷⁸ To su bile Ugljaninov SDA, "Pravi SDA", SDA Jugoslavije i SDA Crne Gore. Vidi Betu, 4. i 22. oktobar 1996. godine.

⁷⁹ Beta, 20. oktobar 1997. godine.

beskoristan usled hiperinflacije koju je država sama generirala (1991-1994.) i sankcija. Kao rezultat, država je morala da se okreće drugim sredstvima za prikupljanje prihoda da bi mogla da podržava skupe ratove i neefikasni državni sektor. Ta sredstva su se pre svega sastojala od švercerskih monopolija koja je država dodeljivala za uvoz carinske robe kao što su duvan, naftni derivati, kafa i alkoholna pića, dok je kvazi monopole dodeljivala za ono malo održivih izvoznih proizvoda Srbije, kao što su poljoprivredni proizvodi, rude, drvena građa i oružje. Državna i "privatna" preduzeća i njihovi rukovodioци koji su kršili sankcije Ujedinjenih nacija slavljeni su kao patriote. Oni koji su upravljali tim preduzećima obezbeđivali su preko potrebnog društvenog mira, dok su istovremeno nagomilavali ogromno lično bogatstvo kroz ilegalne aktivnosti koje je država odobravala. Većina današnje ekonomskog elite u Srbiji je svoje bogatstvo stekla na ovaj način. Ovo je takođe pružalo velike mogućnosti mnogim Bošnjacima koji su imali rodbinu u Turskoj da brzo uspostave kako legalne tako i ilegalne trgovinske mreže.

U Sandžaku su Bošnjaci, koji su uglavnom bili bez prava glasa, napuštali posao ili dobijali otkaz iz državnih fabrika tekstila i obuće, ali su svoje proizvodno umeće nosili sa sobom. Oni su bili u mogućnosti da povuku kapital od svoje šire rodbine u Zapadnoj Evropi i Turskoj, kao i kod kuće, i da osnuju aktivna preduzeća za proizvodnju tekstila, kože i obuće, kao i preduzeća koja se bave trgovinom i transportom. Oni su brzo ostvarili korist od relativno niske cene radne snage u regionu i velikog broja kvalifikovanih, ali nezaposlenih tekstilnih i obućarskih radnika. Mogućnost uvoza sirovina bez plaćanja visokih carina i mogućnost proizvodnje bez plaćanja poreza doprinisale su profitabilnosti.⁸⁰ Oni su takođe koristili i porodične veze da bi izvozili gotove proizvode u Zapadnu Evropu, i to često ilegalno. Novi Pazar je postao nešto kao raj za privatno preduzetništvo. Novi proizvodni kapaciteti i mala preduzeća sa naprednom tehnologijom (uglavnom za proizvodnju tekstila, kože i obuće) nicala su svuda, obezbeđujući posao za Bošnjake, a naročito za žensku populaciju.

Do kraja 1990-ih Novi Pazar se mogao pohvaliti sa oko 500 radionica za proizvodnju odeće i obuće koje su zapošljavale nekoliko hiljada švalja i obućara. Ove radionice su "usisale" gotovo sve kvalifikovane radnike u regionu, pa su ljudi kojima je posao bio očajnički potreban putovali u Novi Pazar autobusom čak iz Kraljeva, koje se nalazi 100 kilometara severno. Pošto je veći deo trgovine odećom u Novom Pazaru išao izvan legalnih kanala i van domaćaja poreznika, ne postoje

pouzdani podaci koji se odnose na radnu snagu, proizvodnju ili profit. Ipak, lokalni i zapadni analitičari procenjuju da su ove radionice svake godine proizvodile više stotina hiljada pari farmerki i drugih gotovih proizvoda, a da je bruto vrednost proizvodnje bila između 50 i 100 miliona američkih dolara. Bošnjačke vođe u Sandžaku su se hvalile da srpski poreznici imaju više uspeha u prikupljanju poreza u Novom Pazaru nego u bilo kojoj drugoj opštini u republici. Stvarni iznos se, međutim, ne zna, pošto srpska vlada nije objavila nikakve zvanične podatke. Preko noći se pojavila nova klasa bogatih preduzetnika -- i Srba i Bošnjaka -- mada je mnogo Srba ostalo da radi u državnom sektoru u kom su plate bile male. Polako su etničke razlike počele da se ogledaju u ekonomskim razlikama, pošto su Srbi koji su se pretežno oslanjali na neuspešnu državnu privredu postali siromašni.

U doba Miloševića Novi Pazar je bio aktivan i živ grad u kome su lokalno proizvedene kopije farmerki marke Levis, Kalvin Klajn ili Versači tražile svoje mesto zajedno sa drugim kopijama odeće, naočara i kožne galanterije poznatih robnih marki. Iako se mnogo nezaposlenih muvalo po centru grada, mogao se osetiti ekonomski napredak i radost. Čak i pre raspada Jugoslavije, Novi Pazar je bio poznat po proizvodnji kvalitetnih kopija italijanskih cipela po ceni koja je iznosila samo mali deo cene originala. Tokom 1990-ih mogli ste kupiti par farmerki Levis 501 naizgled istog kvaliteta kao i original za jedva 10 američkih dolara. Radionice su robu prodavale kupcima sa Kosova, iz Turske, Bugarske, Grčke, Bosne, Hrvatske i Zapadne Evrope. Izbijanje sukoba na Kosovu 1998. godine smanjilo je prodaju, a mnogi poslovni ljudi su žalili zbog gubitka albanskih kupaca koji su uvek plaćali na vreme i u gotovini.⁸¹

Industrija odeće i obuće u Sandžaku je napredovala u svojevrsnoj simbiozi sa srpskim organima vlasti. Status Jugoslavije kao izgnanika iz međunarodne zajednice išao je u korist vlasnika fabrika pošto ih je štitio od tužbi koje bi u normalnim vremenima protiv njih pokrenuli vlasnici robnih marki. Njima je bio potreban Milošević ili neko nalik njemu da ih zaštiti od međunarodnih trgovinskih zakona i propisa. Miloševićevom režimu, koji je predstavljao pokroviteljsku mrežu poduprtu podmićivanjem, očajnički je bio potreban sav novac koji su mogli dobiti od vlasnika fabrika kroz plaćanje poreza, "naknade za zaštitu" i mito za carinike.

Međutim, izvan Novog Pazara ostale opštine Sandžaka -- Tutin, Sjenica, Prijepolje, Nova Varoš i Priboj -- su bez izuzetka doživele ekonomsku propast. U Priboju nekada

⁸⁰ Naravno, postojali su "skriveni" porezi u obliku mita i podele profita sa korumpiranim funkcionerima u poreskoj i carinskoj upravi.

⁸¹ Razgovori Krizne grupe. Vidi Rojters, 21. i 23. juli 1998. godine.

čuvena fabrika kamiona FAP dospela je u teška vremena pošto je izgubila svoja predratna tržišta u bivšoj Jugoslaviji i bila je prinuđena da svojih 6.000 zaposlenih smanji za više od dve trećine.⁸² Blizina granice sa Bosnom i etničko čišćenje 1992-1993. godine stvorilo je ekonomski mrtvu zonu nastanjenu uglavnom švercerima i crnoberzijancima. Nekada aktivno stocarsko preduzeće iz Sjenice, SKP -- poznato po proizvodnji nekih od najboljih jugoslovenskih sireva -- propadalo je zbog korumpiranog rukovodstva, gubitka tržišta i sveukupnog haosa koji je vladao u zemlji. Broj grla stoke na Pešteru spao je na 10 procenata od predratnog broja. Nekada uspešni rudnik uglja u Štavlju sveo je na proizvodnju na jedva 60.000 tona godišnje. Na pešterskoj visoravni više nije bilo ni ljudi ni stoke, pošto se raniji trend ekonomске migracije ubrzao.⁸³ Bošnjaci sa ovih područja su emigrirali ili se odselili u Novi Pazar, dok su Srbi uglavnom odlazili ka centralnoj Srbiji.

U isto vreme počeli su da se pojavljuju drugi problematični oblici privredne delatnosti. S obzirom na blizinu granice sa Bosnom, a kasnije i sa Kosovom (pod upravom UNMIK) i sa Crnom Gorom, i s obzirom na jaču unutrašnju kontrolu između Crne Gore i Srbije, lokalni "biznismeni", često u saradnji sa srpskom Državnom bezbednošću, počeli su da švercuju narkotike u Evropsku uniju, Bosnu, Crnu Goru i Kosovo. Među drugim profitabilnim artiklima bili su još i oružje, ljudi, alkohol, duvan i poljoprivredni proizvodi. Krizna grupa je od srpskih sagovornika čula da se ovim kriminalnim radnjama pomaže finansiranje osuđenika za ratne zločine, uključujući i bivšeg generala, bosanskog Srbina Ratka Mladića.

F. KRETANJE STANOVNIŠTVA

Politika etničkog čišćenja, državne diskriminacije, strahovlade i ekonomskog zanemarivanja u doba Miloševića pogadala je podjednako i Srbe i Bošnjake. Prema popisu iz 2002. godine, sandžački region je izgubio 8,64 posto stanovništva u odnosu na prethodni obavljen 1991. godine. Samo je u Novom Pazaru evidentiran zanemarljivi zvanični porast stanovništva od 0,87 posto.⁸⁴ Uprkos visokoj stopi nataliteta, bošnjačko

stanovništvo se smanjilo za 7,88 posto.⁸⁵ Priboj -- poprište etničkog čišćenja -- je izgubio oko 50 posto svog bošnjačkog stanovništva.⁸⁶ Prijepolje, Nova Varoš i Sjenica su izgubili između 16 i 18 posto svojih Bošnjaka, a Tutin 12,64 posto. Iako su mnogi otišli u Bosnu, Tursku ili Zapadnu Evropu, značajan i verovatno nepopisan broj Bošnjaka otišao je u Novi Pazar. Ovaj trend migracije stanovništva sa sela u grad će se verovatno nastaviti.

Srpsko stanovništvo, čija se stopa nataliteta nalazi ispod nivoa proste reprodukcije, takođe se smanjilo za 6,43 posto (6.150 stanovnika), s tim da je najznačajnije smanjenje bilo u Sjenici (12,9 posto) i Tutinu (11,08 posto). Sve ostale opštine u Sandžaku pretrpele su manji gubitak stanovništva: Novi Pazar 7,69 posto, Nova Varoš 6,65 posto, Prijepolje 5,52 posto i Priboj 3,83 posto. Većina je otišla u druga mesta u Srbiji u kojima su ekonomске prilike bile bolje.

⁸² Jedan od FAP-ovih glavnih kupaca bila je Vojska Jugoslavije koja je smanjena po veličini i koja je trpela ograničenje budžeta. FAP je takođe proizvodio automobilske delove za automobilsku industriju Zapadne Evrope.

⁸³ Poređenjem popisa iz 2002. sa popisom iz 1991. godine vidi se čist odliv stanovništva sa pešterske visoravni.

⁸⁴ To odgovara broju od 22.282 stanovnika. Nova Varoš je ostala bez 8,38 posto, Prijepolje bez 11,47 posto, Tutin 13,21 posto, Priboj 15,50 posto i Sjenica bez 16,95 posto. Svi

podaci su uzeti iz poređenja popisa iz 1991. i popisa iz 2002. godine.

⁸⁵ Zvanična statistika o stanovništvu Novog Pazara može biti izuzetno nepouzdana zbog mogućeg namernog smanjenja broja Bošnjaka. Očekuje se da smanjenje broja stanovnika na pešterskoj visoravni neće prestati u bliskoj budućnosti. Ukoliko stopa nataliteta Bošnjaka ostane nepromenjena i nastavi se trend migracije sa sela u grad, Novi Pazar bi u roku od dvadeset godina mogao da prestigne Kraljevo i Čačak i postane najveći grad u zapadnoj Srbiji.

⁸⁶ Podaci iz popisa pokazuju gubitak od 35,99 posto. Međutim, na zahtev članova porodice, popisivači su računali i Bošnjake na radu u inostranstvu. Prepiska Krizne grupe sa Odborom za zaštitu ljudskih prava i humanitarnu djelatnost Priboj.

IV. SANDŽAK POSLE MILOŠEVIĆA

Od početka raspada bivše Jugoslavije 1991. godine, Srbija je duboko utonula u krizu identiteta i pokušavala da nadje našin kako da postupa sa područjima na kojima živi etnički mešovito stanovništvo. Mnogi problemi u Sandžaku -- loša privreda, nizak životni standard, neodgovarajuće obrazovne i zdravstvene ustanove, nefunkcionalno, korumpirano sudstvo i državna uprava, kao i nesposobne, korumpirane i brutalne policijske snage -- prisutni su u skoro svakoj drugoj opštini u republici. Međutim, u etnički mešovitom području, nefunkcionalna i korumpirana uprava gledana kroz etničku prizmu može da pretvori svaki neuspeh ili grešku u nameran napad vladajuće većine na podređenu manjinu. U Sandžaku je upravo takav slučaj.

A. POLITIČKA KARTA

Za vreme prvog mandata posle Miloševića (2000-2004) opštinske vlasti u Sandžaku nisu uspele da poboljšaju kvalitet života u nekom većem obimu. Srbija je i dalje prekomerno centralizovana država: većinu službi na opštinskому nivou (obrazovanje, zdravstvo, policija) kontrolišu ministarstva u dalekom Beogradu. Opštine nemaju sopstvena sredstva i imovinu -- čak ni zgrade u kojima se nalaze i stolice na kojima sede službenici. Republička vlada prikuplja sve prihode na lokalnom nivou i odlučuje koliko novca se vraća nazad u opštinitu. Lokalne zajednice se ne pitaju prilikom imenovanja šefova policije, direktora škola, direktora medicinskih ustanova, sudske, javnih tužilaca ili poreskih inspektora. Centralna uprava često imenuje pojedince po partiskoj liniji, što može dovesti do sukoba na lokalnom nivou. Ovi državni službenici nisu odgovorni lokalnim organima.

Između republičke vlade i više od 186 opština u Srbiji nalazi se 25 administrativnih okruga.⁸⁷ Nijedan od ovih okruga nema skupštinu, niti izabrane funkcionere, već imaju samo centralno imenovane načelnike. Na njih se pre svega gleda kao na asocijacije susednih opština zasnovane na zajedničkom interesu. Oni ne vrše nikakvu stvarnu funkciju i de facto još više povećavaju distancu između republičkih i opštinskih vlasti.

U etnički mešovitim područjima, loše rukovodenje i uprava, korupcija i krađa često manjinama izgledaju kao zvanična diskriminacija. Usled preteranog centralizacije u Srbiji i prekravanja izbornih okruga, stanovnici -- Srbi i Bošnjaci podjednako -- imaju otežan pristup javnim

⁸⁷ Ovaj broj uključuje i opštine na Kosovu. Bez Kosova u Srbiji ima 24 oblasti plus grad Beograd.

službama i uslugama koje daje država. Bošnjaci smatraju da Beograd vrši diskriminaciju protiv njih, dok lokalni Srbi smatraju da su opštinski organi vlasti u kojima dominiraju Bošnjaci ti koji vrše diskriminaciju. Ovo produbljuje tenzije i stvara plodno tlo za etničku netoleranciju, a takođe ubrzava stalni odlazak stanovništva, naročito sa Peštera.

Da bi stvari bile još gore, opštine sa većinskim bošnjačkim stanovništvom bile su predmet "prekravanja" izbornih jedinica. U pokušaju da umanje bošnjački politički uticaj, srpske vlasti su podelile ove opštine između dva okruga. Dve istočne opštine u Sandžaku, Novi Pazar i Tutin, dodeljene su raškom okrugu čije je sedište u Kraljevu,⁸⁸ dok je treća, Sjenica, strpana zajedno sa Pribojem, Prijepoljem i Novom Varoši u zlatiborski okrug sa sedištem u Užicu.⁸⁹ Kraljevo je 100 kilometara udaljeno od Novog Pazara, a od Tutina još i više. Sjenica se nalazi 105 kilometara od Užica, a zimski putevi na pešterskoj visoravni i preko planina Zlatar i Zlatibor često su neprolazni.⁹⁰

Iz geografske i upravljačke perspektive više smisla bi imalo da Novi Pazar bude centar administrativnog okruga koji obuhvata Sjenicu, Tutin, Prijepolje i Rašku, kao što to Bošnjaci žele. Novi Pazar ima više stanovnika nego sedišta nekih drugih okruga, recimo Užice. Ovim bi se, naravno, formirao okrug sa većinskim bošnjačkim stanovništvom, ali pozivi Bošnjaka da se regionalne granice koriguju prema geografskim linijama imaju smisla i u skladu su sa evropskom praksom.

Godine 2001. tim stručnjaka Saveta Evrope zajedno sa Organizacionjom za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS) pomogao je vlasti Srbije da izradi nacrt Zakona o lokalnoj samoupravi koji se prvenstveno koncentrisao na izbore, raspodelu mesta u opštinskoj upravi i preraspodelu već ograničenih ovlašćenja gradonačelnika i skupština opštine, a ne na davanje više ingerencija opštinama i obezbeđivanje odgovarajućih finansijskih sredstava. Ovi stručnjaci se nisu bavili struktturnim problemima centra u odnosu na periferiju, niti prikupljanjem i raspodelom prihoda, već je regulativa pod međunarodnim pritiskom ubrzano usvojena u parlamentu. Na konferenciji održanoj u Beogradu marta

⁸⁸ Raški okrug se sastoji od dve sandžačke opštine sa preovlađujućim muslimanskim stanovništvom i preostale tri u kojima je stanovništvo pretežno srpsko - Kraljevo, Vrњачka Banja i Raška.

⁸⁹ Zlatiborski okrug čini deset opština: opština Sjenica sa preovlađujućim muslimanskim stanovništvom, tri sandžačke opštine sa većinskim srpskim stanovništvom - Nova Varoš, Prijepolje i Priboj, kao i ostalih šest pretežno srpskih opština - Užice, Arilje, Bajina Bašta, Kosjerić, Požega i Čajetina.

⁹⁰ Neke mađarske oblasti u Vojvodini takođe su bile predmet etničkog prekravanja izbornih okruga.

2002. godine koju je organizovala Stalna konferencija gradova Srbije, premijer Zoran Đindić je istakao da je novi zakon nesavršen i pozvao gradonačelnike da nađu način da zaobiđu njegova ograničenja, a ne da pasivno čekaju da bude izmenjen.⁹¹

Pre nego što Srbija izvrši neophodnu decentralizaciju, moraće da izmeni (Miloševićev) ustav iz 1990. godine. U ovom trenutku čini se da vlada nije u stanju da obezbedi politički koncenzus koji je potreban za takvu izmenu. Štaviše, imajući u vidu sadašnju političku klimu u Srbiji, postoji opasnost da dodje do još veće centralizacije.⁹²

1. Dominacija SDA

U septembru 2000. godine održani su opštinski izbori, istovremeno kada i savezni predsednički i parlamentarni izbori, na kojima je Milošević izgubio vlast. Sandžački Bošnjaci su ponovo glasali pretežno za Ugljanina, samo ovog puta za njegovu Koaliciju listu za Sanžak (KLS) koju je predvodila SDA⁹³. U tri bošnjačke opštine -- Sjenici, Tutinu i Novom Pazaru, KLS je osvojila sigurnu većinu u skupštinama, a Ljajićeva SDA-Rasim Ljajić je dobila zanemarljiv procenat glasova. U Novom Pazaru Ugljanin je osvojio skoro 70 procenata, dok je Ljajićevih 4,8 procenta značilo da njegova stranka nije dobila ni jednog odbornika u skupštini. Neposredno posle toga Ljajić je promenio naziv stranke u Sandžačku demokratsku partiju (SDP).

Srpske partije su osvojile onoliko mesta u skupštinama opština koliki je bio njihov procenat stanovništva, od 10 do 25 procenta. U dve od tri opštine sa većinskim srpskim stanovništvom -- Prijepolje i Priboj -- SPS je pobedio u koaliciji sa JUL i uz podršku SRS, dok je SDA bio predstavljen u skupštini kao aktivna opozicija, i to opet u ciframa koje se mogu porediti sa procentom bošnjačkog stanovništva. Srpska populacija u Sandžaku tradicionalno glasa za SRS ili SPS -- tek su u poslednjih nekoliko godina demokratski orientisane stranke ostvarile značajniji uticaj. Jedini primer da je neka partija

koja nije nacionalistička pobedila među Srbima na izborima 2000. godine dogodio se u Novoj Varoši, gde je koalicija DOS (Demokratske opozicije Srbije) na čelu sa Đindjićevom Demokratskom strankom (DS) pobedila na izborima za skupštinu opštine sa većinom od samo jednog odbornika. Kao rezultat toga, od 2000. do 2002. godine Nova Varoš je dobila za gradonačelnika Miloja Šunjevarića i Leku Kolašinca kao podpredsednika. Obojica su mladi, sposobni, moderni i demokratski orientisani političari. Oni su pokušali da svoju opštinsku okrenu od etničkih razlika i usmere ka ekonomskom razvoju. Mada su mandati odbornika trajali do septembra 2004. godine, koalicija anti-Miloševićevih snaga u Novoj Varoši se raspala 2002. godine i kormilo je preuzeila koalicija na čijem čelu sa Socijalističkom partijom Srbije, a njen predsednik opštinskog odbora Branislav Dilparić je postao gradonačelnik.⁹⁴

U periodu između 2000. i 2004. godine SPS je kontrolisao skupštinu opštine Prijepolje, a Stevo Purić je po treći put bio gradonačelnik. SPS je takođe kontrolisao i skupštinu opštine Priboj u koaliciji sa JUL.

Malo je poznato da do dve trećine teritorije priboske opštine može da se pridje samo putem koji prolazi preko teritorije Bosne i Hercegovine. Ovo je stanovnicima ove opštine pričinjavalo znatne nevolje posle raspada Jugoslavije i delimično je omogućilo otmice kod Sjeverina i Strpca. U januaru 2000. godine, BiH je počela da zahteva da sva strana vozila koja ulaze u zemlju imaju važeće međunarodno osiguranje (zeleni karton) koje košta oko 150 evra i predstavlja značajan teret koji uglavnom seosko stanovništvo u izolovane dve trećine opštine Priboj sebi ne može da priušti. Opština Priboj je postigla džentlemenksi sporazum sa vlastima u Republici Srpskoj da ne traže zelene kartone od stanovnika ove opštine, ali je bosanska vlada insistirala da se ovo pitanje reši sa Beogradom. Međutim, bosanski graničari dozvoljavali su stanovnicima Priboja da prolaze dok se ne nađe konačno rešenje.

Dana 28. januara 2002. godine izbili su manji protesti u vezi sa protokolom za prelazak granice, pa je dvadeset članova skupštine opštine iz SPS u znak protesta podnelo ostavku. Republička vlada je odgovorila imenovanjem devetočlanog privremenog multietničkog veća sastavljenog od predstavnika DOS, sa Milenkom Milićevićem iz DS kao predsednikom.⁹⁵ Prevremeni

⁹¹ Konferencija o Zakonu o lokalnoj samoupravi, koja je održana 15. marta 2002. godine u Sava Centru u Beogradu u organizaciji Stalne konferencije gradova Srbije, Ministarstva za lokalnu samoupravu Republike Srbije i Američke agencije za međunarodni razvoj -- Program za reformu lokalne samouprave u Srbiji (SLGRP).

⁹² Javnosti je dostupno petnaestak nacrtta ustava koje su izradile različite političke partije, ekspertske grupe i nevladine organizacije. Ovi nacrti se kreću u rasponu od konzervativnih do liberalnih, a jedan čak zastupa ponovno uspostavljanje monarhije.

⁹³ U sastav koalicije ulazili su SDA, Bošnjačka demokratska stranka Sandžaka, Reformska demokratska stranka Sandžaka, Socijal-liberalna stranka Sandžaka i Socijaldemokratska partija Sandžaka.

⁹⁴ Promena se desila pošto je jedan odbornik iz Srpskog pokreta obnove (SPO) prešao na drugu stranu, pa je tako SPS bez izbora preuzeo kontrolu nad skupštinom opštine Nova Varoš.

⁹⁵ Privremeno veće DOS-a u Priboju sastojalo se od pet Srba, dva Bošnjaka i dva Crnogorca. Dvojica su bila iz DS-a, a po

opštinski izbori u septembru 2003. godine potvrdili su njihovo imenovanje.

Posle saveznih predsedničkih i parlamentarnih izbora u septembru 2000. godine, koalicija DOS sastavljena od 18 članica počela je da se sprema za republičke parlamentarne izbore zakazane za 24. decembar. Pobednik na tim izborima bi imao kontrolu nad republičkim parlamentom i vladom, a to su prave poluge moći u Srbiji. U predizbornoj kampanji, Ugljanin je tražio pet mesta u parlamentu Srbije da bi se njegov SDA pridružila koaliciji. Sa svoje strane, Đindićevom DS je ponudio jedno mesto u Izvršnom odboru skupštine opštine Novi Pazar (koje je namenjeno Srbima), kao i mesto potpredsednika IO. Ugljaninov glavni protivnik, Ljajić -- koji je još uvek imao relativno mali uticaj u Sandžaku -- obećao je da će isporučiti glasove Bošnjaka u zamenu za samo dva mesta u parlamentu i jedno mesto ministra (za sebe). Đindić se odlučio za Ljajića, što je značilo da je mnogo veća Ugljaninova SDA ostala van parlamenta posle velike pobjede DOS.⁹⁶ Đindićev izbor i shodno tome Ljajićevo istaknuto mesto u nacionalnim okvirima kao savezni ministar za ljudska prava i etničke zajednice još više su produbili rivalstvo između dvojice bošnjačkih vođa.

Izbori u septembru i decembru 2000. godine označili su značajnu prekretnicu u odnosima između Beograda i Bošnjaka. Po prvi put od Titovog vremena Beograd je počeo da uključuje Bošnjake iz Srbije u glavne političke tokove i oni su postali prisutni na republičkoj političkoj sceni. Premijer Đindić je nekoliko puta posetio Novi Pazar, kao i njegov naslednik Zoran Živković, a Bošnjacima su dati ključni ustupci u pogledu obrazovanja i jezika. Što je najvažnije, prestala je državna strahovlada prema Sandžaku.

Uprkos izbornim pobedama KLS/SDA u lokalnu, Ugljanin je izbegavao da bude u središtu pažnje. Iako su svi njegovi kandidati za gradonačelnike pobedili, on sam je ostao u senci kao vođa BNVS. Novi savezni Zakon o nacionalnim manjinama iz 2002. godine ozakonio je rad BNVS i učinio ga najvišim organom bošnjačke nacionalne manjine u Srbiji. Ovo veće uključuje sedamnaest partija koje sve, izuzev SDA, postoje uglavnom na papiru. Njegova platforma je i dalje zasnovana na deklaraciji iz 1992. godine, a mnogi Bošnjaci iz Sandžaka smatraju ga paravanom za SDA. Posle donošenja zakona, KLS je prebacila sedište predsedništva BNVS u zgradu opštine Novi Pazar.

U svojim retkim pojavljivanjima u javnosti, Ugljanin je najveći deo energije posvetio promovisanju sporta. Slično kao i u doba komunizma, on je više voleo da kontroliše politiku kroz partijske strukture ili porodične veze, pa je vodio tri opštine po principima jednopartijskog sistema. Pre opštinskih izbora u septembru 2004. godine, Ugljanin je bio predsednik SDA, predsednik koalicije Lista za Sandžak, predsednik BNVS i plaćeni savetnik predsednice skupštine opštine Novi Pazar. Iako je Vasvija Gulinac, profesor engleskog jezika, imenovana za gradonačelniku Novog Pazara, ona je to bila samo protokolarno. Svako ko je tražio da gradska vlada nešto učini za njega morao je da ide preko Ugljaninovog brata Sadika, koji je bio predsednik Izvršnog odbora opštine.

2. Ugljaninov "istorijski Sandžak"

SDA je nastavila da zagovara ideju da Sandžak treba da postane posebna autonomna oblast koja prelazi granice Srbije i Crne Gore. To je prečutno bila podrška ideji očuvanje Jugoslavije (kasnije Srbije i Crne Gore) kao jedinstvene zemlje i subjekta i zahtevalo da se Sandžaku dodeli široka autonomija slična onoj koju uziva severna srpska pokrajina Vojvodina. Političari iz SDA, koji su tvrdili da predstavljaju sve Bošnjake u svih jedanaest crnogorskih i srpskih opština, zagovarali su "istorijski Sandžak".

Izjave SDA da predstavlja sve Bošnjake u Sandžaku bile su problematične. Kao prvo, SDA je imala znatan uticaj samo u tri od jedanaest opština, ograničeni uticaj u još tri opštine, a skoro nikakav u pet crnogorskih opština. Kao drugo, davanje autonomije celom Sandžaku bilo bi u sukobu sa suverenim pravima republičke vlade Crne Gore odnosno Srbije i moglo bi uticati na republičke granice, što je naročito komplikovano s obzirom na želju Crne Gore da postane nezavisna. Kao treće, imajući u vidu postojeća nacionalistička osećanja u Srbiji, mala je verovatnoća da bi bilo koja velika srpska politička partija mogla podržati tu ideju. Kao četvrtu, za mnoge Bošnjake koji su sa užasom posmatrali posledice separatističkih pokreta u bivšoj Jugoslaviji tokom 1990-tih i preživeli devet godina državne strahovlade i zastrašivanja pod Miloševićem, "autonomija" je imala negativne konotacije.

Srbi u tri zapadne opštine Sandžaka sa većinskim srpskim stanovništvom pokazuju malo entuzijazma za saradnju sa istočnim opštinama sa većinskim bošnjačkim stanovništvom i žestoko se protive autonomiji Sandžaka. Sve srpske političke partije, uključujući i one demokratske orientacije, sumnjičave su prema pozivima na autonomiju u oblastima sa etničkim manjinama. Iskustvo sa gubitkom Kosova koristi se kao opravdanje za protivljenje autonomiji. Sa istorijske tačke gledišta, kao odgovor na

jedan iz DSS-a, SDP-a, DHSS-a, ND-a, GSS-a i SD-a. *Službeni list*, 11. februar 2002. godine.

⁹⁶ Osamnaestčlana koalicija DOS-a osvojila je 176 od 250 mesta u parlamentu.

pozive na veću decentralizaciju i autonomiju, srpske državne institucije su postajale još više centralizovane.

U Crnoj Gori, gde se nalazi pet opština "istorijskog Sandžaka", ima malo dokaza da postoji želja da se uspostave kulturne ili ekonomske veze sa opštinama u Srbiji sa većinskim bošnjačkim stanovništvom. Izgleda da su se Bošnjaci u Crnoj Gori okrenuli ka jugu i Podgorici, odnosno da su se opredelili za uključivanje u glavne tokove crnogorske politike, a ne u etničke ili regionalne partije.

SDP Rasima Ljajića zadržala je različit pristup pitanjima identiteta, kulture, obrazovanja i ekonomskog razvoja i nije insistirala na ideji "istorijskog Sandžaka" koju je podržavala SDA. Zbog toga su Ljajića srpske partie koje pripadaju glavnim političkim tokovima oduvek smatrali prikladnjijim partnerom za saradnju. On je zadržao ministarski položaj i kada je Jugoslaviju nasledila državna zajednica Srbije i Crne Gore u decembru 2002. godine, a i posle srpskih parlamentarnih izbora u decembru 2003. godine koji su na vlast doveli nacionalističku partiju Vojislava Košturnice - DSS.

Jedini oblik institucionalne prekogranične saradnje između severa i juga su Sandžačke igre, sportski događaj koji svesrdno podržava SDA i koji se svakog leta održava u jednoj od opština "istorijskog Sandžaka". SDA je očigledno koristio sredstva iz opštinskog bužeta Novog Pazara za finansiranje ovih igara, pa je neizvesno da li će se nakon gubitka vlasti na izborima 2004. godine one i dalje održavati.

Obe sandžačke bošnjačke partie su bile uključene u rad Ustavne komisije Srbije i Crne Gore u 2001/2002. godini, čiji je zadatak bio da izradi načrt sporazuma o državnoj zajednici. Obe opcije su zagovarale opstanak zajedničke države, pošto su smatrali da podela sandžačkih Bošnjaka između dve nezavisne države nije u njihovom interesu. U jednom momentu, Esad Džudžević, koji je tada bio savezni poslanik KLS,⁹⁷ istupio je iz Ustavne komisije tvrdeći da povelja ne predviđa novu zajednicu kao državu i da će Bošnjaci ostati podeljeni republičkim granicama.

Uprkos svom pozivu na autonomiju Sandžaka u okviru istorijskih granica, izgleda da se SDA zapravo zauzimala za autonomiju tri opštine u kojima je zaista i bila na vlasti. Ovo se moglo videti na karti Sandžaka koju je

⁹⁷ Od decembra 2003. godine, Esad Džudžević je bio jedan od dvojice poslanika u skupštini Srbije iz Koalicije liste za Sandžak na listi DS. On predstavlja Bošnjačku demokratsku stranku Sandžaka. On je ujedno i predsednik Izvršnog odbora BNVS.

SDA distribuirala -- "Naša oblast" -- na kojoj su bile prikazane tri istočne opštine, dok zapadnih nije bilo.⁹⁸

3. Nezadovoljstvo Bošnjaka Ugljaninom

Iako je Ugljaninov SDA dominirao na opštinskim izborima u septembru 2000. godine, mnogi Bošnjaci su postajali sve nezadovoljniji. Neki su smatrali da se previše vremena troši na nacionalna pitanja -- uključujući i autonomiju Sandžaka -- na račun svakodnevног upravljanja. Drugi su bili zgroženi korupcijom koja je naizgled uzela previše maha.⁹⁹ U opštinama pod kontrolom SDA bilo je mnogo nezakonite gradnje, koja je često uključivala privremene dozvole za izgradnju kojima su funkcioneri manipulisali da iznude mito.¹⁰⁰ Jedan od najočitijih primera korumpiranosti u SDA bilo je imenovanje Nermina Bejtovića -- partijskog aktiviste i bivšeg organizatora sportskih navijača -- za direktora Doma omladine u Novom Pazaru od strane Izvršnog odbora SO. On je prostorije Doma iznajmio privatnoj kockarnici.¹⁰¹ To i nije čudo s obzirom na jednu Ugljaninovu raniju izjavu da "aktivnosti u oblasti kulture bi samo zbulile ljude".¹⁰²

Mnogi takođe nisu odobravali relativno veliki opštinski budžet za sport, dok su ključne javne službe imale nedovoljno sredstava. U 2002. i 2003. godini Novi Pazar nije izdvojio ni dinar iz budžeta za zdravstvo.¹⁰³ Bez obzira što razlog za ovo možda leži u tome što je direktor lokalne bolnice član SDP, ovo je očito ukazivalo na prioritete SDA. U isto vreme iz opštinskog budžeta se finansirala izgradnja sportskog stadiona u crnogorskoj opštini Rožaje kao domaćina Sandžačkih igara. Ugljanin je često koristio Islam u političke svrhe, ali se Islamska zajednica pod vodstvom muftije Zukorlića na kraju okrenula protiv njega. Nametnula su se i pitanja o naizgled nesmotrenom kluba navijača fudbalskog tima Novog Pazara ("Torcida"), koji navodno kontroliše Ugljanin, a koji je u glavama velikog broja sandžačkih Bošnjaka povezan sa huliganstvom i plaćanjem "reketa".

Političari glavnih političkih stranaka iz Beograda obično su izbegavali Ugljanina kada su dolazili u posetu. Iako je

⁹⁸ Istraživači Krizne grupe su ovu kartu prvi put videli 2004. godine.

⁹⁹ Svi sagovornici u razgovorima sa Kriznom grupom su dobivojno izjavljivali da je korupcija funkcionera najveći pojedinačni problem Sandžaka.

¹⁰⁰ Razgovori Krizne grupe sa aktivistima nevladinih organizacija, gradskim odbornicima, muslimanskim i pravoslavnim sveštenicima.

¹⁰¹ Bejtović je takođe i predsednik Glavnog odbora Koalicione liste za Sandžak.

¹⁰² HAS -- "list manjine u većini slučajeva", Novi Pazar, 29. februar 2000. godine, VI, 88-89.

¹⁰³ Razgovor Krizne grupe sa gradskim odbornikom.

dolazio četiri puta, Đindić je prednost davao kontaktima sa Ljajićevim SDP i muftijom Zukorlićem. Jednom prilikom se susreo sa Ugljaninom, pokušavajući da posreduje između njega i Ljajića. (Priča se da je Ugljanin pristao da se nađe sa Ljajićem, koji je to odbio). U predizbornoj trci za parlamentarne izbore u septembru 2003. godine premijer Živković je dogovorio podršku Koalicije liste za Sandžak davanjem dva poslanička mesta na listi DS Bajramu Omeragiću i Esadu Džudževiću, glavnim saradnicima Sulejmana Ugljanina.¹⁰⁴ Međutim, u toku kampanje sadašnji lider DS Boris Tadić, doveo je u nezgodan položaj i Ugljanina i sopstvenu partiju pošto je pokušao da se distancira od sandžačkog lidera prikazujući Omeragića i Džudževića kao vode stranaka, a ne kao Ugljaninove saradnike i članove KLS. Ovo, zajedno sa slabim izbornim rezultatom DS učinilo je malo da se poboljša Ugljaninov kredibilitet među glasačima.

Pored opštег nezadovoljstva Ugljaninom i SDA, mnogi Bošnjaci su zapazili Ljajićeve rezultate na nacionalnoj sceni. Njegov istaknuti položaj saveznog ministra povećao je njegov legitimitet u očima mnogih. Više nisu morali da se okreću samo ka SDA radi zaštite svojih interesa. Bošnjaci su cenili Ljajićevu sposobnost da konstruktivno sarađuje sa glavnim srpskim političkim partijama i dobija ustupke od Beograda, kao i njegov relativno pozitivan imidž u centralnim medijima u Srbiji. Ovo je potkopavalo Ugljaninovu nacionalističku poruku i pokazivalo da učešćem u političkom životu Srbije Bošnjaci imaju šta da dobiju. Prvi pravi znaci opštег nezadovoljstva Ugljaninom pojavili su se 2000. godine, kada su petorica njegovih odbornika izašli iz skupštine opštine Novi Pazar i formirali sopstvenu Stranku za Sandžak (SzS). U narednim dopunskim izborima koji su održani 2003. godine da bi se popunila odbornička mesta, SDP je prvi put osvojio tri mesta u skupštini.

Rastuće opšte razočaranje Ugljaninom i sa SDA značilo je da je SDP po prvi put dobio šansu da na izborima septembra 2004. godine osvoji vlast u nekim sandžačkim opštinama. U izjednačenoj trci vodila se žestoka kampanja između dve partie koja je uključivala i pucanje, fizičke obračune, pretnje i zastrašivanje. SDA je bio popularniji među tradicionalno konzervativnim seoskim stanovništvom, dok je Ljajić imao više podrške u gradskim centrima.¹⁰⁵ Iako je Ugljanin više voleo da ostane u pozadini, njegova stranka je bila toliko

diskreditovana da je on lično bio prinudjen da se kandiduje za gradonačelnika Novog Pazara, kao jedini kandidat koji svojim kredibilitetom može pobediti kandidata SDP (i muftije) Saita Kačapora, proektora Univerziteta u Novom Pazaru.¹⁰⁶

4. Promena u 2004. godini

Lokalni izbori u septembru 2004. godine bili su prvi održani po novim pravilima iz Zakona o lokalnoj samoupravi usvojenog 2002. godine, kojim je uvedeno direktno glasanje za izbor gradonačelnika, čime su oni dobili veće ingerencije u izvršnoj vlasti.¹⁰⁷ Po tom zakonu gradonačelnik imenuje Izvršni odbor uz obaveznu saglasnost skupštine opštine. Pošto se skupština opštine bira proporcionalnim sistemom zakon nije predviđao mogućnost da skupština opštine može biti neprijateljski nastrojena prema gradonačelniku - što ima značajne reperkusije u Novom Pazaru, ali i nekim drugim gradovima u Srbiji gde se to desilo.¹⁰⁸

Ugljaninova koalicija KLS predvođena SDA izgubila je apsolutnu dominaciju među Bošnjacima. U Novom Pazaru on je pobedio u trci za gradonačelnika u drugom krugu izbora sa prednošću od dva procenta, ali njegova koalicija nije uspela da osvoji apsolutnu većinu u skupštini. Iako je SDA osvojio 21 odbornika¹⁰⁹, SDP je sa svojih sedamnaest formirao multietničku, anti-SDA koaliciju koja ima 26 odbornika, a uključuje još SzS, Srpski demokratski savez - DSS (SDS-DSS) i SRS. Po zakonu, novoizabrano gradska skupština mora održati sednicu u roku od 60 dana posle potvrde izbornih rezultata, ali Ugljanin je to stalno odlagao u strahu da njegovi kandidati neće biti prihvaćeni za vodstvo u skupštini i izvršnom odboru. U slučaju da se ne održi sednica skupštine opštine, Zakon o lokalnoj samoupravi nalaže republičkoj vladi da je raspusti, što u suštini omogućava gradonačelniku da nesmetano vlada.

SDP je pozvao gradsku skupštinu da održi konstitutivnu sednicu 11. novembra 2004. godine, dok je odlazeća gradonačelnica Vasilija Gusinac -- koja je bila lojalna Ugljaninu -- sazvala sednicu za 18. novembar, poslednji dan kada je to zakonski bilo moguće. Da bi sprečio da se sednica skupštine održi ranije, Ugljanin je naredio da se zaključaju vrata zgrade opštine. Međutim, skupština je održala sednicu preko puta ulice, u starom karavansaraju, Amiranjinom hanu iz sedamnaestog veka, i izglasala multietničko predsedništvo sastavljeno od dva

¹⁰⁴ Omeragić i Džudžević imaju sopstvene minijature političke partie koje su deo KLS. Većina Bošnjaka smatra da su one samo paravani za Ugljaninu.

¹⁰⁵ U Sandžaku su sela često glasala kao jedan blok, što kampanju izvan bezbedne zone može učiniti opasnom. Ova praksa je uobičajena i u drugim delovima Srbije.

¹⁰⁶ Kačapor je u srodstvu sa muftijom Muamerom Zukorlićem, a obojica su rođeni u selu Orlje kod Tutina.

¹⁰⁷ Ranije su gradonačelnike u Srbiji birale skupštine opština.

¹⁰⁸ Najpoznatiji takav primer je grad Niš.

¹⁰⁹ Od ukupno 47 u skupštini opštine Novi Pazar.

Bošnjaka i jednog Srbina.¹¹⁰ Iako je nova opštinska uprava zaista multietnička, neformalno prisustvo ultranacionalističkog SRS -- koji se asociraju sa govorom mržnje i etničkim čišćenjem -- zabrinjavajuće je i pokazuje da je Ljajićeva pobeda među Bošnjacima možda više bila znak protesta protiv Ugljanina nego čisto osvojen mandat za SDP.

Po formiranju nove skupštine opštine, Ugljanin je odbio da se liši neformalna ovlašćenja koja je stekao tokom prethodnih deset godina i aktivno je radio na blokiranju rada skupštine. Izvršni odbor još uvek nije izabran, a skupština je onemogućena da usvoji opštinski budžet.¹¹¹ U takvoj situaciji republička vlada bi trebalo da uvede vanredne mere, raspusti skupštinu i sazove nove izbore. Obe strane su od nje tražile da presudi u ovom slučaju, ali je vlada sporo reagovala. Kada je ministar za državnu upravu i lokalnu samoupravu Zoran Lončar konačno uputio pismo sa neobavezujućim stavom ministarstva, ono je podržalo skupštinu. Pošto je stav bio neobavezujući, Ugljanin je tvrdio da nije dobio zvaničnu odluku¹¹² i nastavio da blokira rad opštinske uprave.

Ugljanin je sprečio prenos ovlašćenja sa starih opštinskih organa na nove postavljanjem naoružanog obezbeđenja oko zgrade opštine i kancelarija javnih preduzeća koja su kontrolisale njegove pristalice, tako da novoimenovani direktori nisu mogli da preuzmu svoje funkcije.¹¹³ Skupština opštine predvođena SDP se obratila Beogradu da interveniše, tvrdeći da SDA korisi nastali vakuum da prikrije pljačku opštinske imovine.¹¹⁴ Dana 9. februara 2005. godine republička vlada je odlučila da pokrene stvari sa mrtve tačke i poslala policiju da uvede nove direktore do njihovih kancelarija. Stari direktori i Ugljanin -- unapred upozorenji -- bili su u to vreme na odmoru.

Skupština opštine je zatim formirala budžetsku komisiju koja će ispitati izdatke u periodu između 2000. i 2004. godine i objavila da nedostaje između 7 i 10 miliona evra.¹¹⁵ Izgleda da su svi novi direktori imenovani na

¹¹⁰ To su: Azem Hajdarević iz SzS kao predsednik skupštine, Meho Mahmutović iz SDP kao zamenik predsednika i Predrag Pavlović iz SDS kao sekretar.

¹¹¹ Novi Pazar nije usamljen u ovom pogledu. I drugi gradovi u Srbiji -- naročito Niš -- suočavaju se sa sličnim problemom koji je umnogome posledica loše formulisanog Zakona o lokalnoj samoupravi.

¹¹² Konferencija za štampa Ugljanina 15. decembar 2004. godine u Beogradu i razgovor sa istraživačem Krizne grupe.

¹¹³ "Dupli direktori", *Politika*, 31. januar 2005. godine.

¹¹⁴ "Ljajić: Ugljanin prikriva dokaze o pljački u Novom Pazaru", *Balkan*, 10. januar 2005. godine.

¹¹⁵ Konferencija za štampu predstavnika skupštine opštine Novi Pazar, Beograd, 15. februar 2005. godine. Govornici:

osnovu stranačke pripadnosti, pa se već postavljaju pitanja da li će oni biti imalo kompetentniji i manje korumpirani od njihovih prethodnika. Ugljanin je intenzivirao svoja pojavljivanja u javnosti kao predsednik BNVS i počeo da drži mesečne konferencije za štampu u Beogradu, pokušavajući da se suprotstavi Ljajićevom delotvornom korišćenju prestoničkih medija, a ostao je i na trećem spratu zgrade opštine Novi Pazar gde se nalaze kancelarije gradonačelnika i predsednika BNVS, okružen privatnim naoružanim obezbeđenjem.

U međuvremenu borba između Ugljanina i Ljajića se nastavlja. U februaru i martu 2005. godine u Sandžaku su se u javnosti pojavile čitulje koje najavljuju Ljajićevu smrt, a pojavile su se i poternice u kojima se optužuju vodeći članovi SDP da su "izdali bošnjačke nacionalne interese". Ljajić je javno optužio pristalice SDA da hoće da ga ubiju. On je odlučio da pokuša da oduzme Ugljaninu njegovo glavno institucionalno uporište - okupivši šest bošnjačkih partija koje traže nove izbore za skupštinu BNVS. Kao odgovor na to Ugljaninove pristalice su 28. marta bacile Molotovljev koktel na sedište SDP u Novom Pazaru.

Izborni rezultati u ostatku Sandžaka bili su sasvim različiti od onih u Novom Pazaru. Esad Zornić iz SDP je pobedio u trci za gradonačelnika Sjenice i njegova stranka je uzela jedanaest od 39 mesta u skupštini opštine, što je bilo dovoljno da privuče druge stranke da oforme većinu protiv Ugljanina.¹¹⁶

Iako su Srbi većinska etnička grupa u Prijepolju, bošnjački kandidat SDP, Nedžad Turković, pobedio je u drugom krugu trke za gradonačelnika svog suparnika, još jednog Bošnjaka Aziza Hadžifejzovića, kandidata SDA.¹¹⁷ Funkciju gradonačelnika Prijepolja je napustio Stevan Purić iz SPS, koji je otišao u penziju pošto je na tom mestu proveo tri mandata. I u Prijepolju je u skupštini SDP formirao koaliciju protiv Ugljanina.¹¹⁸ Razlog zbog kojeg je jedan Bošnjak mogao da postane gradonačelnik je možda povezan sa specifičnostima ove opštine. Većina Bošnjaka živi u gradskom centru i bavi se relativno uspešno privatnim biznisom, dok u seoskim oblastima žive uglavnom Srbi. Opština ima oko 8.000 stanovnika koji su stalno zaposleni, i to uglavnom u

Azem Hajdarević, predsednik (SzS); Meho Mahmutović, zamenik predsednika (SDP); Predrag Pavlović, sekretar (SPS).

¹¹⁶ Među ostalim strankama u skupštini su Narodni pokret za Sandžak sa osam mesta, DSS sa dva mesta, Koalicija demohrišćanske stranke Srbije (DHSS), SPO-a, NS-a i SPS-a sa dva mesta, SRS sa dva mesta i Ugljaninov KLS sa četrnaest.

¹¹⁷ U prvom krugu je bilo deset kandidata.

¹¹⁸ Skupština ima po jedanaest odbornika iz SDP i KLS, sedam iz DSS, šest iz DS, četiri iz SPS, tri iz Socijal demokratije i tri iz Građanskog saveza.

državnoj tekstilnoj industriji i industriji obuće, dok je oko 5.800 nezaposlenih. Stari gradonačelnik Purić se koncentrisao na promovisanje jednakosti u zdravstvu, obrazovanju, kulturi i sportu, što je za rezultat imalo relativno male etničke tenzije, a glavni akcenat je stavljan na privrednu. Međunarodna zajednica je od 2001. godine takođe pružala značajnu pomoć Prijepolju, uglavnom za obnovu puteva, vodovodne infrastrukture i škola.¹¹⁹ Smatralo se da opštinski funkcioneri raspodeljuju pomoć svim etničkim oblastima u podjednakoj meri. Zbog relativno dobrih medjuetničkih odnosa SDP je uvek bolje prolazila među Bošnjacima na opštinskim izborima od više nacionalistički nastrojenog SDA.

Još jedan razlog zbog kojeg je Bošnjak mogao da pobedi na izborima je taj što izgleda da se u zajednicama u kojima su dve etničke grupe približno jednake -- kao što je slučaj u Prijepolju -- ne plaše da glasaju za dobrog kandidata iz druge zajednice. Socijalistički srpski gradonačelnik Purić je mogao da se dopadne Bošnjacima, a isto važi i za gradonačelnika Bošnjaka.

U Tutinu, najsiromašnijoj opštini u Sandžaku, prethodni gradonačelnik iz SDA, Šemsudin Kučević je lako pobjedio i njegova stranka je zadržala udobnu razliku sa 22 od 37 mesta.¹²⁰ U Novoj Varoši je gradonačelnik iz SPS Branislav Dilparić zadržao vlast povedom u drugom krugu izbora protiv svog prethodnika iz DS, Milojka Šunjevarića. Međutim, skupština opštine je rascepka, a pred gradonačelnikom i gradskom upravom su ozbiljne teškoće u primeni bilo koje napredne ili povezujuće politike.¹²¹

U Priboru, gradu pogodenom teškim ekonomskim problemima koji se još uvek nije oslobođio svoje zaostavštine etničkog čišćenja iz 1990-tih, biračko telo je potvrdilo privremenu multietničku upravu bivših članova DOS, dajući gradonačelniku Milenku Milićeviću apsolutnu većinu u prvom krugu izbora održanim 2003.¹²² Ovo je možda delom posledica činjenice da su od 2001. godine lokalne vlasti primale značajnu pomoć

od međunarodnih agencija za obnovu infrastrukture.¹²³ Takođe jedan od razloga su i napor i uprave da liberalizuje privatni sektor i ublaži nezaposlenost koja se približavala nivou od 75 posto.¹²⁴ Koalicija je takođe uložila značajnu energiju u stvaranje atmosfere tolerancije. Zbog tih napora biračko telo je nije krivilo za neuspeh centralne vlade da spasi glavnog poslodavca u gradu, FAP, koji je na rubu propasti.

Formiranje koalicija u Sjenici, Novom Pazaru, Prijepolju i Priboru pokazalo je da srpski i bošnjački političari mogu da nađu zajednički jezik kod velikog broja pitanja, a naročito kada se radi o suprotstavljanju Ugljaninovom nacionalističkom SDA i njegovoj politici.

B. FAKTOR VERE

Kako je Vlada Srbije tokom ratova 1990-ih postajala sve disfunkcionalnija, narod se okretao ka onim institucijama koje su nastavile da funkcionišu i štite njihove interese. U Sandžaku su prazninu popunile crkva i džamija. Rezltat ovakve situacije je da su verske zajednice u Sandžaku često imale daleko veći uticaj od demokratski izabranih političara ili državnih institucija. Stara balkanska narodna poslovica kaže da "tamo gde su sablja i top, tu su i hodža i pop".¹²⁵ Nažalost po Sandžak, hodže i popovi imaju malo međusobnih kontakata i često prenose poruke netolerancije i mržnje prema veri drugе strane.¹²⁶

Važnost organizovane vere ogleda se u vezi između političara i verskih zajednica. Kada je premijer Đindjić posetio Novi Pazar 2002. godine, prošetao se gradom sa starešinom manastira Sopoćani, ocem Mihajlom, i vođom islamske zajednice muftijom Muamerom Zukorlićem. Kada je predsednik Srbije Tadić posetio Novi Pazar 23. novembra 2004. godine, umesto sastanka sa političarima u nastojanju da se iznade rešenje za spor oko skupštine opštine, sastao se sa vođama dve glavne verske zajednice.¹²⁷ Činjenica da se Đindjić radije sastajao sa sandžačkim muftijom i srpskim verskim vođama, umesto sa Ugljaninom ili

¹¹⁹ Glavni donatori su bili Holandija, Švajcarska, Japan, Nemačka, SAD i Italija.

¹²⁰ Ostalih petnaest mesta su držali SDP (osam), DS (dva), Narodni pokret za Sandžak (dva), G17+ (dva) i Pokret snaga Srbije (PSS) jedno.

¹²¹ U skupštini opštine Nova Varoš, SPS ima pet mesta, DS četiri, SRS tri, SPO tri, DSS dva, NS dva, G17+ jedno i PSS jedno. Pored toga, tri nezavisne liste građana osvojile su šest mesta.

¹²² Sastav skupštine opštine Pribor je sledeći: koalicija sastavljena od Demokratske liste, Građanskog saveza i Liberala ima devet mesta, SPS osam, SDP sedam, SPO i Nova Srbija šest, DSS pet, SRS četiri i SDA dva.

¹²³ Samo u 2001. godini Pribor je primio stranu pomoć u vrednosti od preko 300.000 evra.

¹²⁴ Više od 8.000 ljudi je nezaposleno, a oko 1.500 ima stabilno zaposlenje, i to najviše oni koji rade u fabričkim kamionima FAP.

¹²⁵ *Hodža* je srpskohrvatska varijanta arapske reči *Khoja*, koja označava duhovnika islamske vere.

¹²⁶ Vladika Artemije i muftija Zukorlić pojavili su se zajedno na TV Jedinstvo, kao i starešina manastira Đurđevi Stupovi, otac Petar, zajedno sa lokalnim hodžama. Ipak, van pojavljivanja u medijima kontakti su retki.

¹²⁷ Vesti RTV B92, 23. novembar 2004. godine.

drugim političkim ličnostima, kod mnogih je ojačalo poziciju verske zajednice.¹²⁸

1. Islam: moderno naspram tradicionalnog

Islam u Sandžaku je tradicionalan, konzervativan i patrijarhalan, ali takođe i relativno sekularan. Tradicionalno nadinje ka sufizmu, slično kao i u drugim delovima Balkana, naročito u Bosni. Mnogi muslimani u Sandžaku piju alkohol, a poneki jedu i praselinu. Većina žena u gradovima obično nisu zabrađene, a mnoge se oblače po poslednjoj modi, dok u selima marame i tradicionalnu nošnju nose i srpske i muslimanske žene.

Opšte govoreći, Islam je u Sandžaku politički najtiši, ali su muslimani bili traumatizovani tokom 1990-tih, kada su osećali da im je ugožena sama egzistencija. Gravitirali su ka jedinoj instituciji koja im je nudila dom i normalno funkcionalala -- džamiji -- a kod mnogih se razvio mentalitet zatvorenika.

Mešihat Islamske zajednice u Sandžaku osnovan je 1992. godine, a predvodi ga ambiciozni, energetični i prilagodljivi muftija sandžački, Muamer Zukorlić. Muftija je u srednjim 30-tim godinama i seoskog je porekla, a školovao se u Sarajevu i Alžиру. Po povratku u Sandžak 1993. godine, postavljen je za muftiju uz aktivnu podršku Ugljanina i SDA, čime je postao jedan od najmlađih muftija na svetu.¹²⁹ Tokom 1990-tih, pod sve većim uticajem Zukorlića, posete džamijama su postale brojnije. Džamije obično u selima zauzimaju istaknutije mesto nego u gradovima, što znači da Zukorlić često dolazi u direktni kontakt sa Ugljaninovim osnovnim biračkim telom, i to obično preko dersova, propovedima-predavanjima posle večernje molitve, koja se često održavaju po kućama.¹³⁰

Islamska zajednica nije monolitna, i uprkos svom položaju Zukorlić ne kontroliše sve džamije u Sandžaku. Ima i onih koje zastupaju još najmanje dve druge značajne islamske frakcije, od kojih je jedna odana Ugljaninu, a druga nadinje ka vahabizmu. Pošto lokalni imami u suštini kontrolišu svoje džamije, često su u mogućnosti da stvore međusobne sukobe između Ljajića, Ugljanina i Zukorlića u nastojanju da obezbede povlastice za sebe. Primer za ovo je džamija Altun

¹²⁸ Zapravo, kako je gore napomenuto, Đindjić se sastao sa Ugljaninom bar jednom. Razgovor Krizne Grupe sa članom DS.

¹²⁹ Zukorlić je uživao podršku Haruna Hadžića, vođe SDA iz Rožaja.

¹³⁰ Ders obično traje dva sata. To je predavanje verske prirode, ali se često koristi da se vernicima prenesu političke poruke. Sagovornici Krizne Grupe napominju da su dersovi dobro posećeni, čak i u gradovima, i da su sve popularniji.

Alema iz XVI veka u centru Novog Pazara koja je lojalna Ugljaninu.

Zukorlić je brzo pokazao da je i on zainteresovan za politiku i biznis.¹³¹ Dobro obrazovan i mlad, bio je umnogome napredniji u pogledu socijalnih i političkih pitanja od Ugljanina, a oslobođen je i najvećeg dela ideološkog tereta koji je nosio SDA. Čini se da su tokom ovog perioda i Islamska zajednica i SDA dobijali finansijsku pomoć od partije Refah iz Turske.¹³² Po povratku iz izbeglištva 1996. godine, Ugljanin je zatekao situaciju u kojoj je Zukorlić delimično bio popunio prazninu u vlasti koja je nastala nakon njegovog odlaska. Između njih je brzo narasla napetost zbog finansiranja medresa, koja je našla svoj izraz kroz dva lista, „Sandžačkih novina”, koje kontroliše Ugljanin, i „Glasa islama”, kojeg kontroliše Zukorlić. Ova napetost i borba za uticaj među konzervativnim islamskim stanovništvom i dalje se nastavlja.

Zukorlićev raskid sa Ugljaninom bio je pozitivan signal za pojavu novih političkih partija Bošnjaka.¹³³ Pre toga, Bošnjački nacionalisti okupljali su se oko SDA i džamije, a za partije van SDA sumnjalo se da su anti-bošnjačke i neislamske. Nakon što se muftija razišao sa SDA i Ugljaninom, tvrdnje da rade protiv Islama ili protiv naroda nisu više mogle da naškode drugim partijama i političarima, na primer Ljajiću. Ovaj razlaz odrazilo se i unutar Islamske zajednice, s obzirom da su neke džamije ostale lojalne Ugljaninu.

Za razliku od jakog socijalnog konzervativizma njegovih sledbenika, čini se da je Zukorlić donekle pragmatičan i pristaša savremenih nazora, koji želi da iskoristi džamiju kako bi poveo Sandžak u XXI vek. Sebe opisuje kao verski tradicionalnog, ali ipak

¹³¹ Zukorlić i njegova braća kontrolišu jednu privatnu kompaniju, "Refref", koja prodaje tekstil i tradicionalnu islamsku nošnju, nameštaj i islamske knjige.

¹³² Refah ("Blagostanje"), turska islamskička partija, postala je 1995. godine najveća partija u turskom parlamentu. Njen vođa, Nekmetin Erbakan, postao je predsednik vlade u junu 1996. godine kada se našao na čelu višepartijske koalicije koja je opstala godinu dana. Zbog optužbi da je osporila sekularistički ustav Turske, ova partija je raspушtena januara 1998., ali je njenim poslanicima u parlamentu bilo dopušteno da formiraju navu islamskičku partiju, Partiju vrline (*Fazilet Partisi*, FP). Nakon što je i ovo zabranjeno juna 2001. godine, partija se raspala. Modernije i pragmatičnije krilo, predvodeno nekadašnjim članom partije Refah gradonačelnikom Istanbula, Recepom Tayyipom Erdoganom, osnovalo je Partiju pravde i razvoja (*Adalat ve Kalkıma Partisi*, AKP), koja je 2002. godine postala najveća partija u parlamentu i formirala vladu.

¹³³ Partije kao što su Ljajićeva Sandžačka demokratska partija (SDP) i Stranka za Sandžak Fevziye Murića, obojica nekadašnji Ugljaninovi saveznici.

savremenog.¹³⁴ Konzervativizam sandžačkog društva znači da je jedan deo Zukorlićeve politike kontroverzan, a da mu je manevarski prostor ograničen. Neki konzervativci, kao što je poglavar bosanskih i sandžačkih muslimana u Sarajevu, *Reis-el-Ulema*, smatraju da je suviše progresivan.¹³⁵ Uprkos tome, čini se da je zaokupljen time da modernizuje Sandžak pre svega kroz obrazovanje, i jasno veruje da budućnost ove regije zavisi od sposobnosti mladih koji tu žive da se prilagode i integrišu u savremeni svet, a da istovremeno očuvaju vrednosti Islama.

Zukorlić je tačno protumačio političku situaciju u Srbiji posle Miloševića i našao zajednički jezik sa pokojnim premijerom Đindićem, koji ga je prihvatio kao svog glavnog partnera u Sandžaku. Bošnjačke političke partie - naročito SDA - kritikovale su ovaj politički angažman kao neprikladan za jednog duhovnog vođu, ali se to njemu isplatilo. Godine 2002. Đindić je dao zeleno svetlo Zukorliću da osnuje prvi privatni univerzitet u Novom Pazaru, a 2003. bio je član državne delegacije Srbije u Ujedinjenim Arapskim Emiratima.¹³⁶ Svaki put kada srpski političari posete Novi Pazar, obavezno se susretnu sa Zukorlićem, ali često izbegavaju Ugljanina i Ljajića.

Zukorlić je mnogo radio na tome da podstakne kulturu i obrazovanje u Sandžaku, i to je postala važna tema oko koje su se lomila kopljia sa Ugljaninom. Pored toga što je osnovao prvi univerzitet u Sandžaku, Zukorlić je zadužen i za nadzor mreže islamskih srednjih škola i jedne islamske izdavačke kuće. Dve islamske medrese u Novom Pazaru imaju i internat u kojem žive Bošnjaci iz celog Sandžaka.¹³⁷ Medrese su bolje opremljene od svetovnih škola, naročito u pogledu informacionih tehnologija, i imaju daleko više nastavnika u odnosu na broj daka. Nastavne aktivnosti uglavnom podržava dijaspora Bošnjaka, donatori sa Bliskog Istoka i lokalni novokomponovani biznismeni.

Čini se je dotok stranog kapitala uslovljen. Verovatno je najznačajnije to što je Zukorlić pokazao tolerantnost prema radikalnijim oblicima islama koji ne potiču sa Balkana, a naročito prema vehabističkom pokretu.¹³⁸

¹³⁴ Razgovor Krizne Grupe sa Zukorlićem.

¹³⁵ Reis-el-Ulema, srpskohrvatska varijanta arapskog *Ra'is al-'ulama*, znači "poglavar 'ulama". Njegov nadređeni u hijerarhiji osmanlijskog islama tradicionalno je bio *Shaikh al-Islam* u Istanbulu. Ni Reis-el-Ulema niti Zukorlić ne priznaju muftiju beogradskog, Hamdiju Jusufspahića.

¹³⁶ Posle ubistva Đindića, Zukorlić je imenovao njegovu udovicu Ružicu za počasnog predsednika saveta univerziteta.

¹³⁷ Jedna je isključivo muška, a druga isključivo ženska. Obe imaju status gimnazije. Nastavnici primaju veće plate od nastavnika u državnim školama.

¹³⁸ Detaljnije o vehabističkom islamu vidi Izveštaj Krizne Grupe za Bliski Istok/Severnu Afriku br. 37, *Understanding*

Iako su mnogi Bošnjaci usvojili vehabizam, Zukorlić poriče da se sa tim ima veze, uprkos tome što su pristalice ovog pokreta sve uočljivije na ulicama Novog Pazara. Vehabizam se prvi put pojavio 1997. godine, kada je novi imam u jednoj lokalnoj džamiji počeo da traži od svojih vernika da se mole na vehabistički način.¹³⁹ Postali su još očevidniji tokom 2000. godine kada su delili radikalni pamflet koji se pripisuje Aktivnoj islamskoj omladini Bosne. Bavili su se i građanskim aktivnostima, kao što je čišćenje javnih površina.

Vehabije kontrolisu nekoliko džamija u Sandžaku nad kojima muftija ima malo uticaja. Sagovornici Krizne Grupe tvrde da u Sandžaku ima oko 300 vehabija, da nisu čvrsto organizovani, i da ih je samo 50 "aktivno". Uprkos tome njihov uticaj se jasno oseća: pre pet godina, jedva da je ko mogao videti u Novom Pazaru bošnjačke žene kako nose marame na glavi. Danas se mnogo više žena uveče na korzu pojavljuje sa maramom i skromno odeveno, kao što je uobičajeno za vehabistički ili, u najmanju ruku, konzervativni Islam.¹⁴⁰ Neki sagovornici tvrde da pristalice vehabizma plaćaju ženama da bi se tako oblačile, što jeste bio slučaj u Bosni. Nakon pada Miloševića, neki mladići su takođe počeli da se nose prema vehabističkim običajima, na primer da puštaju bradu, nose duboke pantalone i prsluke. Tokom džume (molitve petkom), vehabisti obično remete službu tako što ustaju i odlaze kad počne ders. Vehabisti su naročito uočljivi u Bijelom Polju i Rožajama u Crnoj Gori, gde je Islamska zajednica relativno slaba.

Brojni sagovornici Krizne grupe rekli su da se vehabisti finansiraju iz Sarajeva, navodno sredstvima saudijskih dobrovornih ustanova koje rade iz Beča. Vehabisti dobijaju finansijsku podršku i od bošnjačke dijaspore iz Švedske, Austrije, Velike Britanije i Švajcarske, kao i iz Sarajeva. Čini se da je mali broj Bošnjaka koji su studirali na Bliskom Istoku usvojio vehabističke nazore, već da su mnogi članovi regrutovani među onim sandžačkim Bošnjacima koji su prošli kroz versko budenje nakon odlaska u Zapadnu Evropu 1990-tih.

Prisutne su neke uznemirujuće naznake ekstremističkog delovanja. Dva radikalna, nacionalsitički nastrojena islamska duhovnika iz Sarajeva koji često posećuju Sandžak - Hafiz Sulejman Bugari, imam Bele džamije na

Islamism, 2. mart 2005. godine, i Izveštaj Krizne Grupe za Bliski Istok br. 31, *Saudi Arabia Backgrounder: Who are the Islamists?*, 21. septembar 2004.

¹³⁹ Lokalni vernici su ga izbacili nakon pet dana.

¹⁴⁰ Nekoliko Bošnjaka, sagovornika Krizne Grupe reklo je da vehabisti plaćaju ženama da se zabrade. Ovo se dešavalo u oblastima sa većinskim bošnjačkim stanovništvom tokom druge polovine 1990-tih.

Vratniku, i Muderiz Halilović,¹⁴¹ imam džamije kralja Fahda - koriste svoje dersove da propovedaju mržnju protiv Srba i Jevreja i da zagovaraju odvajanje od Srba. Sam Bugari je sufistički derviš, ali njegova domaća verzija Islama pogoduje vahabističkim doktrinama. U Bosni je ostao zapamćen po tome što je pozivao na nasilni džihad.¹⁴² Sarajevska televizijska stanica "Alfa" bila je kažnjena sa 50.000 KM (25.000 evra) zbog emitovanja jednog njegovog radikalnog predavanja.¹⁴³ Dok je Ugljaninov SDA imao apsolutni vlast u Novom Pazaru, "Regionalna TV" emitovala je Bugarijeve dersove svakog utorka, što je finansijski podržavalo više novokomponovanih biznismena.

Bugari se povezuje sa programom upućivanja narkomanu iz Sandžaka u centar za rehabilitaciju i lečenje u Sarajevu. Kada se vrati, bivši narkomani skoro svi nose vahabističke brade, oblače se i naizgled se pridržavaju fundamentalističkog oblika Islama. Bugari i Zukorlić viđani su zajedno na javnim mestima u Sarajevu, a čini se i da je Bugari prvobitno i bio došao na poziv muftije. Iako se čini da su se kasnije razišli, i da se Zukorlić distancirao od Bugarija, Bugari još uvek posećuje Sandžak radi javnih nastupa, očigledno uz podršku Ugljaninove SDA. Međutim, čini se da će nakon nedavne promene u rukovodstvu "Regionalne TV", njegova predavanja biti zamenjena sadržajima koje odobrava Islamska zajednica i koji su bliži glavnim tendencijama.

Šef policije u Novom Pazaru navodi da vahabisti ne krše zakon.¹⁴⁴ Uprkos tome, tokom razgovora koje je vodila u svim delovima Sandžaka, Krizna Grupa je saznala da je većina Bošnjaka uzmenirena zbog pojave vahabizma, koji smatraju netolerantnim i suviše radikalnim, i koji po njima nije u skladu sa balkanskom islamskom tradicijom i običajima.¹⁴⁵ Prema opšte prihvaćenom shvatanju među Bošnjacima, vahabije su stekli uporište prvobitno

zahvaljujući finansijskoj pomoći iz Islamske zajednice.¹⁴⁶ Zukorlić negira da Islamska zajednica finasira ovaj pokret, a u poslednje dve godine pokušao je i da se javno distancira od njega. Kriznoj Grupi je rekao da vahabisti ne predstavljaju pretnju sve dok je Islamska zajednica jaka. Međutim, u Sanžaku je i dalje prisutno široko rasprostranjeno shvatanje da Zukorlić još uvek flertuje sa vahabistima i da podstiče njihovo delovanje.

Muslimanski omladinski klub (MOK) koji vodi Islamska zajednica navodno održava veze sa vahabijama i mnogi od njegovih članova odevaju se po vahabističkim običajima. To je bila još jedna tačka razdora između Zukorlića i Ugljanina, koji ima svoju omladinsku organizaciju, Bošnjačka omladina Sandžaka (BOS).

Donedavno muftija je bio prilično neprijateljski raspoložen prema nevladinim organizacijama. Novembra meseca 2002. godine predstavnik OEBS-a za slobodu medija¹⁴⁷, Frajmut Duve, poslao je u Novi Pazar projekat pod nazivom „Mobilni kulturni kontejner“, čiji je cilj bio unapređenje međunarodne tolerancije i upoznavanje sa nekim pitanjima zdravstvene zaštite, kao na primer od bolesti AIDS, kroz umetničke i novinarske radionice za mlade. Kontejner je stigao u Novi Pazar posle kontroverznog boravka u obližnjoj Kosovskoj Mitrovici, a na osnovu ugovora sa Ugljaninovim gradskim vlastima. Međutim, muftija i Ljajić nisu bili zadovoljni time što bi se njihov glavni politički rival mogao okoristiti na popularnost projekta i postavili su mu čitav niz prepreka. Prvo su se u Novom Pazaru pojavili carinici iz Kraljeva i naredili da se kontejner zatvori, uprkos činjenici da su prilikom njegovog ulaska sa Kosova bile ispunjene sve formalnosti. Bila je potrebna direktna intervencija Duveovog ličnog prijatelja, premijera Zorana Đindića da se carinici obuzdaju i da se omogući otvaranje projekta. Zatim su neki bošnjački nastavnici u držanim školama (muftijini simpatizeri) savetovali svoje đake da ne posećuju kontejner, niti da odlaze na predavanja, a raširene su i glasine da se tamo uče nemoralne stvari. Grupe bradatih vahabija povezanih sa Zukorlićevim MOK pojavili su se mašući pištoljima i preteći prisutnima. Jednom prilikom bacano je i kamenje. Ovo je uticalo na posećenost i projekt je obustavljen pre vremena zbog nedostatka posetilaca, uprkos velikom broju učesnika i posetilaca u periodu odmah posle otvaranja.

Februara 2003. godine Zukorlić je rekao predstavnicima OEBS da "mi [Islamska zajednica] smo najveća nevladina organizacija u Sandžaku. Oni koji se ovde nazivaju NVO nikoga ne predstavljaju. Najveći broj njih su propali u životu i karrieri". Lokalni aktivisti,

¹⁴¹ Tokom rata u Bosni 1992-1995. godine Halilović je komandovao Četvrtom muslimanskom brigadom u Konjicu. Od rata, njegova džamija postala je mesto okupljanja vahabista i drugih islamskih ekstremista, kako političkih tako i verskih, dok se za njega tvrdi da je zadržao bliske veze sa bivšim članovima mudžahedinskih jedinica iz vremena rata.

¹⁴² Bugari je podsticao Bošnjake na bojkot srpskih proizvoda, a davao im je i uputstva da ne upućuju hrišćanima čestitke za Božić ili Uskrs, kao i da ne piju koka-kolu, za koju tvrdi da je jevrejska. "Biće dana za džihada", "Večernje novosti" od 15. februara 2005.

¹⁴³ Televiziju "Alfa" kaznila je bosanska Regulatorna agencija za komunikacije. Za tekst rešenja vidi <http://www.cra.ba>.

¹⁴⁴ Razgovor Krizne Grupe sa Muamerom Ničevićem, šefom policije u Novim Pazaru.

¹⁴⁵ Razgovori Krizne Grupe sa Zukorlićem i brojnim Bošnjacima.

¹⁴⁶ Zukorlić tvrdi sa Islamska zajednica ne finansira vahabistički pokret.

¹⁴⁷ Organizacija za bezbednost i saradnju u Evropi.

međutim, tvrde da je Zukorlić mnogo predusretljiviji i kooperativniji od kada su NVO stale u energičnu odbranu prava muslimana u Srbiji posle paljenja džamija u Beogradu i Nišu 17. marta 2004. godine, koje je usledilo nakon izbijanja antisrpskih nemira na Kosovu istog dana.

Teško se može opovrgnuti činjenica da Islamska zajednica u Sandžaku ostvaruje jak uticaj preko džamija i da taj uticaj sve više jača. Zukorlić je sazreo u sofisticiranog političkog moćnika, čiji se uticaj oseća kroz mnoge aspekte svakodnevnog života. U velikoj meri budućnost Sandžaka zavisi od njega isto koliko i od demokratski izabranih političara i Beograda. U međuremenu, tradicionalna sufistička predanja koja su zajednička za Islam na Balkanu ponovo dobijaju na popularnosti, delom zbog straha od vekhabizma, a delom i zbog podrške iz Turske, od privatnih grupa iz SAD i umerenih elemenata iz Sarajeva.¹⁴⁸

2. Srpska pravoslavna crkva

Poput Islama, i Srpska pravoslavna crkva je tradicionalna, konzervativna i patrijalna. Ona je sastavni element nacionalnog programa Velike Srbije, a njeni velikodostojnici otvoreno simpatišu nacionalističke ciljeve iz Miloševićevog doba. Iako je koristio crkvu za svoje ciljeve, Milošević nikada nije dozvolio da mu ona postane ozbiljni politički rival. Usled svoje disfunkcionalnosti, Vlada Srbije stvorila je institucionalnu prazninu koju je Srpska parvoslavna crkva drage volje ispunila.

Pošto je DOS srušio Miloševića sa vlasti, Srpska pravoslavna crkva je značajno ojačala svoju poziciju u društvu, u velikoj meri usled borbe za vlast između Košunice i Đindića. Pošto se Đindić manje preporučivao kao nacionalista, preuzeo je vođstvo u promovisanju crkve. U škole u Srbiji uvedena je veronauka, a država je odvojila velika sredstva kao doprinos završetku hrama Svetog Save u Beogradu i obnovi manastira Đurđevi stupovi. Čini se da Đindić nikada nije propuštao priliku da se fotografiše sa Patrijarhom.

Crkva se često izjašnjava o političkim i diplomatskim pitanjima, kao što su granice, kakva bi država Srbija trebalo da bude, odnosima između države i građana, i tretmanu nacionalnih manjina. Često je nastrojena otvoreno anti-zapadno, izolacionistički i odbranaški.¹⁴⁹

¹⁴⁸ Razgovori Krizne Grupe sa predstnikom turske ambasade u Beogradu i sa islamskim aktivistom u SAD.

¹⁴⁹ Primer za ovo može se naći u javnom obraćanju vladike Atanasija Jevtića, koji je rekao da je Zapad na Balkan došao u tenkovima 1914, 1941, i 1999. godine, da je doneo gasne komore i komunizam, i da je tretiro Srbe kao Kurde i

Tokom ratova 1990-tih godina, zauzimala je stavove koji bi se mogli svrstati samo u ekstremističke, dok je s druge strane zatvarala oči pred etničkim čišćenjima, ili ih je u nekim slučajevima pravdavala. Nikada se nije distancirala, a kamoli izvinila za takve izjave.¹⁵⁰ Čak i danas, sveštenici se često koriste govor mržnje kada pričaju o drugim nacionlnostima.¹⁵¹

Srpska crkva je jedna od najkonzervativnijih i najizolacionističkih u pravoslavnom svetu. Povezana je sa ultrakonzervativnim i nacionalističkim grupama, naročito sa onim čija ideologija proističe iz perioda srpske kolaboracionističke vlade iz Drugog svetskog rata.¹⁵² Najveći deo njene sadašnje misli potiče iz dela dva sveštenika anti-semita i desničara, koji su tada bili aktivni: nedavno kanonizovanog vladike Nikolaja Velimirovića, kojeg je odlikovao Adolf Hitler,¹⁵³ i arhimandrita Justina Popovića, koji je propagirao anti-evropske stavove, nalik onima koje zastupa ruski slavofilski pokret.¹⁵⁴

Crkva, zajedno sa vojnom kontraobaveštajnom službom (KOS), blisko je povezana sa anti-semitskom, ultra-desničarskom, nacionalističkom omladinskom grupom "Obraz",¹⁵⁵ kao i sa grupom "Dveri".¹⁵⁶ Filozofija grupe "Obraz" zasnovana je na delima srpskog fašističkog političara iz perioda Drugog svetskog rata Dimitrija Ljotića, a inspirisana je Velimirovićem i Popovićem. Obraz je 30. juna 2001. godine rasturio paradu homoseksualaca¹⁵⁷ i oblepio centar Beograda plakatima

---

Iračane. Još je rekao da se Srbija 200 godina borila da se osloboди Evrope i da svoju budućnost vidi na Istoku. "Duhovna akademija", povodom stogodišnjice Prvog srpskog ustanka, Radio B92, 14. februar 2004.

¹⁵⁰ "Srpska pravoslavna crkva, patrijarh i rat", u *Žene za mir* (Beograd, 2002), str. 199.

¹⁵¹ Razgovori Krizne Grupe sa aktivistima za građanska prava. Vidi trakode "Fašizm i neofašizam danas", u *Žene za mir* (Beograd, 2002), str. 144. Srpska crkva svrstava većinu drugih hrišćanskih vera u sekte, uključujući i nekoliko glavnih protestantskih denominacija.

¹⁵² "Karakter novog srpskog nacionalizma", Helsinski odbor za ljudska prava u Srbiji, januar 2003.

¹⁵³ Ljubica Stefan: *From Fairy Tale to Holocaust* (Zagreb, 1993).

¹⁵⁴ "Dva lica Srbije: Cena otetih godina", *Vreme*, 13. decembar 2001. Vidi takođe "Srpska pravoslavna crkva, patrijarh i rat", u *Žene za mir* (Beograd, 2002), str. 199.

¹⁵⁵ Razgovori Krizne Grupe sa vodećim stručnjacima za ljudska prava i vojna pitanja. Vidi takođe "Srpska pravoslavna crkva iza Obraza i krvi i časti", *Danas*, 20. septembar 2002. Pun naziv grupe "Obraz" je "Otačastveni pokret Obraz".

¹⁵⁶ Grupa "Dveri" je održavala javne skupove na kojima su govornici pozivali na ujedinjenje bosanske Republike Srpske i Srbije u zajedničku državu "kako Bog zapoveda". "Dva veka za nauk", *Večernje novosti*, 15. februar 2004. godine.

¹⁵⁷ Vidi izveštaj koji daje "Obraz" na vebajtu <http://www.srbskiobraz.org/>.

optuženika Haškog suda za ratne zločine Radovana Karadžića: "svaki Srbin je Radovan". Postoji mogućnost da je ova grupa povezana sa incidentom koji se dogodio ispred Patrijaršije u Beogradu na Badnje veče 2002. godine, a koji je bio usmeren protiv ambasadora Velike Britanije, kao i sa nedavnim napadima na nacionalne manjine širom Srbije.¹⁵⁸ S druge strane, neke crkvene vode preduzele su mere koje su suprotne ovakvom imidžu, kao na primer vladika Amfilohije, koji je pokušao - mada bezuspešno - da spreči masu da podmetne požar u beogradskoj džamiji 17. marta 2004.

Administrativno gledano, Srpska pravoslavna crkva u Sandžaku pripada Eparhiji raško-prizrenkoj, koju vodi vladika Artemije i koja obuhvata celo Kosovo i staru Rašku (Sandžak). Artemije, koji imenuje lokalne sveštenike kako i članove manastirskih zajednica, poznat je po tome što je donekle liberalniji od Crkve u celini, i što često otvoreno iskazuje neslaganje sa Sinodom.¹⁵⁹ Jedan deo pravoslavnog sveštenstva i monaha u Sandžaku ranije je služio na Kosovu ili u Bosni, odakle su došli kao izbeglice tokom rata, što je za njih bilo traumatično iskustvo koje je nesumnjivo uticalo i na njihovo viđenje Sandžaka, koji je oblast Srbije za koju se mnogi plaše da će iz nje biti opet isterani usled narastajućeg talas Islama. Mnogi Bošnjake smatraju neprijateljskim stanovništvom, paranoično sumnjujući da su islamski džihad i Al Kaida sveprisutni, a vide sebe kao krstaše koji se bore za očuvanje hrišćanstva, pa čak i kao nekoga ko ponovo proživljavaču bitku na Kosovu Polju iz 1389. godine između Srba i Turaka.¹⁶⁰

Sada kada žive u "majci Srbiji", a ne u autonomnoj pokrajini, smatraju da treba iskoristiti državne institucije za jačanje srpske kulturne i verske dominacije -- što nije bilo u potpunosti moguće na Kosovu. Za to su dobili moralnu podršku od najviših političara u Srbiji, kao na primer od predsednika Borisa Tadića, koji je nedavno izjavio da Crkva ima pravo da se uključuje u sva društvena pitanja.¹⁶¹ Njihove duboko ukorenjene predrasude o Islamu često ih onemogućavaju u tome da shvate da bošnjačko stanovništvo u Sandžaku, za razliku od kosovskih Albanaca, nije neprijateljski raspoloženo prema srpskoj državi.

Posle pada Miloševića, Srpska pravoslavna crkva podigla je - uz pomoć vojnih helikoptera - tri velika krsta na istaknutim planinskim vrhovima u delovima

¹⁵⁸ "Novi govor mržnje", *Helsinška povelja*, januar 2002, br. 48.

¹⁵⁹ "Potpis obnove ili razdora", *Nin*, 31. mart 2005. godine. Tokom 2004. godine Artemije se razišao sa Sinodom, koji je privremeno obustavio celokupno finansiranje njegove eparhije.

¹⁶⁰ Razgovori Krizne Grupe sa pravoslavnim sveštenstvom.

¹⁶¹ "Potpis obnove ili razdora", *Nin*, 31. mart 2005. godine.

Sandžaka gde živi većinsko bošnjačko stanovništvo. Simbolizam ovog postupka nije prošao nezapaženo kod Bošnjaka, koji su smatrali da im se tako šalje jasna poruka da država u potpunosti стоји iza pravoslavne crkve, a da su Bošnjaci strani organizam.

Istaknuti vođa Pravoslane crkve u zapadnom Sandžaku je vladika Filaret, koji je početkom 1990-tih bio starešina manastira u beogradskom predgrađu Zemunu. Često je posećivao bojna polja u Bosni i Hrvatskoj, otvoreno podstičući Srbe na borbu protiv drugih etničkih grupa i pojavljivao u medijima otvoreno pružajući podršku Miloševićevoj politici. Mnogo se govorilo i o tome da je umešan u skandale sa proneverom humanitarne pomoći za izbeglice.¹⁶² Godine 1999. Srpska pravoslavna crkva premestila ga je daleko od medijske pažnje, i dala mu nameštenje starešine manatira Mileševa kraj Prijepolja i cele mileševske eparhije, ali njegove izjave i dalje raspiruju međuetničke tenzije.¹⁶³

Pravoslavno sveštenstvo povremeno daje izjave koje dospeju u javnost i postaju opšte mesto. Jedna od takvih koja kruži među Bošnjacima - da muslimani smrde jer jedu loj, koja se pripisuje vladiki Atanasiju Jevtiću - bila je razlog da Islamska zajednica uputi Patrijarhu Pavlu protestno pismo.¹⁶⁴ Ima i drugih postupaka koji dovode do međunacionalnih tenzija. Tokom osveštenja crkve Svete Magdalene u Tutinu, Srbi su pevali pesme u kojima se slave Ratko Mladić i Radovan Karadžić, obojica optuženi u Hagu za ratne zločine protiv Bošnjaka.¹⁶⁵

Čini se da neki predstavnici pravoslavnog sveštenstva favorizuju stvaranje nove srpske opštine u Novom Pazaru, a zagovaraju slične ideje za podelu i u drugim delovima Sandžaka. Odnosi sa Islamskom zajednicom najvećim delom zavise od ličnosti ljudi. Zukorlić i patrijarh Pavle dobro se slažu, dok je interakcija na drugim nivoima manje skladna.¹⁶⁶

Daleko od toga da Crkva u Sandžaku ima ulogu da umiruje situaciju. Jedan pravoslavni sveštenik iz ovog regiona rekao je Kriznoj Grupi da postoji mogućnost

¹⁶² "Država, crkva i episkop Filaret - Sestre po crkvi", *Vreme*, 23. oktobar 1999. godine.

¹⁶³ Poslednja je bila u januaru 2005. godine. Filaret je javno tvrdio da je sveštenika iz manastira Mileševa napala i kamenovala grupa mladih Bošnjaka. Skupština opštine Prijepolje, u kojoj živi većinsko srpsko stanovništvo, kasnije je izdala zvanično saopštenje u kojem negira da se taj napad dogodio. *Sanapress*, 29. januar 2005. godine.

¹⁶⁴ "Pismo Mešihata Sandžaka patrijarhu Pavlu," *B92*, 22. april 2004. godine.

¹⁶⁵ Razgovor Krizne Grupe sa Sandžačkim odborom za zaštitu ljudskih prava i sloboda.

¹⁶⁶ Razgovori Krizne Grupe sa islamskim i pravoslavnim sveštenicima.

oružane borbe sa Bošnjacima. Najveći deo vernika su politički nesofisticirani i radi da glasaju za SRS ili SPS. Često su podložni retorici sveštenika koja jača mentalitet opsade, a stav Crkve ide ka tome da ih pretvoriti u pokretače ogorčenog nacionalizma. Stavovi Srpske pravoslavne crkve ne odslikavaju samo dublja kretanja i stavove u društvu, već imaju i aktivnu ulogu u formiranju javnog mnjenja. Crkva će sigurno nastaviti u buduće da bude aktivni činilac izbornih kampanja i politike, i vršiti uticaj na javno mnjenje.

C. OBRAZOVANJE, JEZIK I KULTURA

Kultura i obrazovanje predstavljaju najpogodnije tle za pojavu otuđenja i antagonizma. Postoje uznemirujuće indicije koje ukazuju na to da je Sandžak krenuo putem koji još uvek može da se izbegne, a to je put veštačke lingvistike i etničkih podela, koji bi mogao da poseje seme netolerancije i sukoba.

Sistem osnovnog i srednjeg obrazovanja u Srbiji još uvek je krajnje centralizovan. Direktore škola postavlja Ministarstvo prosvete, uglavnom bez lokalnog uticaja. Zarade prosvetnih radnika isplaćuju se iz republičkog budžeta, iz kojeg se takođe pokrivaju troškovi izgradnje i opremanja škola, dok opštine snose troškove komunalija i održavanja. Iako teoretski postoje lokalni saveti škola u čijem sastavu se nalaze roditelji, oni se retko sastaju i nemaju nikakvog uticaja na rukovodstvo koje je postavljeno iz Beograda.

Nastavni planovi i program utvrđuju se na republičkom nivou, a udžbenike odobrene od strane Ministarstva izdaje državni zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Udžbenici su često bili prepravljeni kako bi odgovarali promenljivim političkim potrebama Miloševićevog režima. Njihov sadržaj očigledno je davao prednost srpskim istorijskim i društvenim tumačenjima. Nastava književnosti takođe je veoma problematična, jer su pisci nesrpske nacionalnosti, koji su pisali na srpskohrvatskom jeziku, uključujući bošnjačke pisce, uglavnom ignorisani. Iako je prva vlada posle pada Miloševića obećala da će pritužbe manjina biti shvaćene ozbiljno i da će udžbenici biti promenjeni, nastavni plan i program i dalje je etnocentričan i sadrži uvredljive i očigledno propagandističke osvrte na istoriju, kulturu i manjine.¹⁶⁷

¹⁶⁷ U udžbeniku za predmet "Poznavanje prirode i društva" (za uzrast učenika od devet godina), Bošnjaci se uzgred pominju kao "stanovnici muslimanske nacionalnosti", a ne kao nacionalna manjina. U udžbeniku za učenike uzrasta od osam godina, nabrojane su manjine u Srbiji, ali se Bošnjaci ne pominju.

Pravoslavna crkva ima jak uticaj na Ministarstvo prosvete. U januaru 2005. godine, "Deutsche Welle" je zatražio od profesora Beogradskog univerziteta Ljubiše Rajića da iznese svoj komentar u vezi sa mešanjem crkve u obrazovanje. On je naveo da kada je upitao Ministarstvo za rezultate ankete o tome koliko roditelja i učenika podržava pohađanje nastave veronauke kao izbornog predmeta u državnim školama da je dobio sledeći odgovor: "Tu brojku ne možemo da vam damo bez odobrenja Srpske pravoslavne crkve".¹⁶⁸

1. Obrazovanje u Sandžaku¹⁶⁹

Činjenica da u Novom Pazaru nije postojala ni jedna svetovna knjižare, sve do februara 2005. godine, govori kakvo je stanje sa obrazovanjem u Sandžaku, gde je 9,8 procenata stanovnika nepismeno.¹⁷⁰ U opštinama na Pešterskoj visoravni, gde je većina stanovnika bošnjačke nacionalnosti, taj procenat je još veći: u Sjenici (12,1 procenata) i Tutinu (11,6 procenata). Najveći razlog za ovako veliku stopu nepismenosti jeste nerazvijenost ovog regionala, što je rezultat nasleđa - dugogodišnje vladavine Turaka sa jedne strane i jugoslovenskih investicionih prioriteta u dvadesetom veku sa druge strane. Nepismenost u Sandžaku nema mnogo veze sa nacionalnom pripadnošću, jer u Raškoj, gde je većina stanovnika srpske nacionalnosti, stopa nepismenosti iznosi 11,8 procenata.

Kao i u ostalim krajevima Srbije, škole u Sandžaku pate od sličnih problema - slabog održavanja, loših udžbenika i neadekvatno plaćenih nastavnika, ali tu postoje još dve razlike. Prva je ta da je nivo ulaganja po učeniku u Sandžaku po svemu sudeći mnogo niži, delimično zbog toga što se, na ukupnom nivou vrlo malo sredstava izdvaja iz državnog budžeta. Druga je ta da je u tamošnjim razredima broj učenika neuobičajeno veliki, pre svega zbog većeg nataliteta, kao i zbog nedostatka sredstava za finansiranje novih škola.¹⁷¹ Od oktobra 2000. godine, Evropska unija sprovodi značajan program renoviranja škola širom Srbije, a Sandžak je

¹⁶⁸ "Deutsche Welle", 14. januar 2005. godine. Pod pritiskom crkve, Vlada je, 2004. godine, pokušala da u školama ukine Darwinovu teoriju evolucije.

¹⁶⁹ Podaci koji su izneti u ovom odeljku prikupljeni su prilikom razgovora sa velikim brojem nastavnika, kao i u razgovoru sa Zekerijem Dugopoljcem, tadašnjim članom Izvršnog odbora Skupštine opštine Novi Pazar, zaduženim za prosvetu.

¹⁷⁰ "Elaborat o osnivanju univerziteta u Novom Pazaru", iz 2002. godine. Stopa nepismenosti na nivou cele Srbije iznosi 7,1 procenata.

¹⁷¹ U najvećem delu Srbije, prirodni priraštaj je negativan, za razliku od Sandžaka, gde su velike porodice ubičajena pojava.

među prvima na listi primalaca pomoći.¹⁷² Uprkos tome, još mnogo toga ostaje da se uradi.

Novi Pazar mora iz svog budžeta da izdvoji znatno veća sredstva za potrebe obrazovanja, u odnosu na ostale opštine u Srbiji. U Novom Pazaru ima skoro 19.000 učenika u državnim školama, što je blizu 22 procenata stanovništva.¹⁷³ Od tog broja, otprilike 14.000 su učenici u 12 osnovnih škola,¹⁷⁴ dok su ostali učenici četiri srednje škole.¹⁷⁵ Prosečan broj učenika po odeljenju je 36, a po svemu sudeći, taj broj raste.

Po školama u okolini Novog Pazara učionice su prenatrpane, sa prastarim klupama, stolicama i tablama, a te škole uglavnom nemaju centralno grejanje, kao ni adekvatne sanitарне prostorije. Škola u Karajukića Bunarima nema čak ni telefon. Nigde u Srbiji ne postoje organizovane autobuske linije do seoskih i prigradskih škola, a u seoskim i planinskim predelima Pešterske visoravni mnoga deca kilometrima pešače do škole, prkoseći izuzetno surovim vremenskim uslovima. Zbog ogromnog broja učenika, škole u Sandžaku rade u tri ili četiri smene dnevno. Škole obično počinju sa radom u 06:30 časova, a završavaju u 19:30 časova. Plate su veoma male, a svi nastavnici sa kojima je Krizna grupa razgovarala rekli su da imaju i dodatne poslove, ne bi li uspeli da nekako sastave kraj s krajem.

Prvi ministar prosvete posle pada Miloševića, Gašo Knežević, obećao je reforme širokih razmera. Bošnjaci su od njega tražili da smeni direktore škola koji su bili bliski saradnici prethodnog režima, ali je to naišlo na raznolike reakcije. Prilikom nekih imenovanja, ignorisane su preporuke lokalnih saveta škola, dok su neki koji su se politički iskompromitovali smenjeni, a u nekim slučajevima, stari direktori ostali su na svojim funkcijama.

2. Paralelni univerziteti

U proseku 2.900 učenika godišnje završi srednju školu, kojih u Sandžaku ima 15. Oni koji žele da studiraju, obično se opredeljuju za studije u Beogradu, Sarajevu ili Prištini. U Sandžaku ne postoje više škole, koje traju dve godine, a donedavno nije bilo ni univerziteta.¹⁷⁶ Međutim, 2002. godine, otvorena je prva visokoškolska

¹⁷² Humanitarni biro Evropske unije, ECHO, je, od 2000. godine, potrošio preko 200 miliona evra na modernizaciju osnovnih i srednjih škola u Srbiji.

¹⁷³ U ovu brojku nisu uključeni učenici koji pohađaju dve medrese, koje finansira Islamska zajednica.

¹⁷⁴ Jedna od ovih škola je stručna muzička škola.

¹⁷⁵ Jedna gimnazija i tri stručne škole: kožarsko-tekstilna, tehnička i ekonomска. Teoretski postoji i peta srednja škola, koja se vodi kao ogrank srednje medicinske škole iz Kraljeva.

¹⁷⁶ Određeni broj univerziteta u Srbiji sporadično je organizovao povremene kurseve, preko centara za učenje na daljinu.

ustanova u Sandžaku, a to je univerzitet u Novom Pazaru¹⁷⁷, poznat pod nazivom "Bela kuća znanja", koji je još poznat pod kolokvijalnim nazivom "Muftijin univerzitet". Davanje odobrenja za otvaranje univerziteta bila je cena koju je premijer Đindjić platio kako bi dobio muftijinu podršku. Taj univerzitet se nalazi u prostorijama bivše državne fabrike tekstila TK "Raška", u industrijskoj zoni. Osnivač i rektor ovog univerziteta je muftija Zukorlić, koji kaže da je univerzitet više okrenut ka društvenim naukama. Trenutno u Novom Pazaru ima blizu 500 studenata i još njih 150 - od kojih su skoro svi srpske nacionalnosti - koji studiraju na isturenom centru u Nišu.¹⁷⁸ Kriterijumi za upis na ovaj univerzitet nisu jasno definisani, ali po svemu sudeći presudni faktor predstavlja mogućnost plaćanja školarine (koju svi studenti moraju da plate). Ovaj univerzitet je skuplji od državnih univerziteta, na kojima je upis ograničen. On u svom programu nudi strane jezike, dizajn, glumu, političke nauke, pedagogiju, pravo i informacione tehnologije, a većinu nastavnog osoblja čine Srbi.¹⁷⁹ Budući da su ove discipline veoma popularne i da državni univerziteti upisuju samo ograničen broj studenata, Zukorlić je svoj univerzitet profilisao prema potrebama tržišta.

Zukorlić ima ambicije da od njega napravi elitni univerzitet. Iako tvrdi da je Sandžaku potrebno mesta za otprilike 10.000 studenata na univerzitetu, on ne želi da proširi univerzitet na više od 1.200 mesta. On kaže da se univerzitet finansira kombinovano, putem školarina i privatnih donacija, od kojih su neke iz inostranstva. Premda profesori tamo imaju veće plate od svojih kolega na državnim fakultetima, Ministarstvo prosvete razmišlja o ukidanju dozvole za rad ovom univerzitetu, jer je, po svemu sudeći, manje od 40 procenata njegovih profesora u stalnom radnom odnosu.¹⁸⁰

Kako je Ugljanin radije ulagao sredstva u sport i klubove sportskih navijača, tako se kad je ovaj univerzitet otvoren, otkrila slabost u programu SDA. Opština Novi Pazar reagovala je na muftijine poteze tako što je napravila zgradu "univerziteta", kao konkureniju muftijinom univerzitetu. Ovo zdanje, popularno nazvano "Suljin fakultet", nalazi se u centru Novog Pazara, naziva se Zgrada visokog

¹⁷⁷ Ovaj univerzitet je nedavno promenio ime u Međunarodni univerzitet u Novom Pazaru.

¹⁷⁸ Univerzitet se sada proširuje, kako bi se nastava držala u Beogradu, Kraljevu i drugim gradovima.

¹⁷⁹ Razgovor Krizne grupe sa Zukorlićem. Neki tvrde da je Zukorlić motivisan profitom i da ovaj univerzitet nema kvalifikovane nastavne kadrove. Vidi kod Miroljuba Radojkovića: "Prečicama se ne može nadomestiti nedostatak obrazovanja", "Dosije", br. 19, NUNS, januar 2005.

¹⁸⁰ Razgovor Krizne grupe sa Esadom Džudževićem i Bajramom Omerovićem.

obrazovanja.¹⁸¹ To zapravo i nije univerzitet, već skup isturenih nastavnih odseka koje su otvorili postojeći univerziteti iz Srbije, uključujući univerzitete u Nišu, Beogradu i Kragujevcu. On ne nudi priznatu diplomu, iako BNVS pokušava da to izdejstvuje.¹⁸²

Smatra se da je kvalitet obrazovanja na ova ove institucije daleko ispod kvaliteta ostalih univerziteta u Srbiji, ali je novi akcenat koji se stavlja na kulturu i obrazovanje u svakom slučaju koristan. To će podići opšti nivo pismenosti i obrazovanja, a, zahvaljujući tome, već su počele da se menjaju društvene vrednosti i uzusi, tako da mnoge kulturne aktivnosti, koje su se ranije smatrале sumnjivim, kao što su književnost i drama, postepeno postaju prihvaćene. Tako je u Novom Pazaru 2002. godine osnovano prvo profesionalno pozorište u Sandžaku.¹⁸³ Mnogi studenti, koji, po završetku srednje škole, inače ne bi nastavili školovanje, sada to čine.

3. Veronauka u školama

Srbi i Bošnjaci idu u iste škole, govore istim jezikom i uče iz istih tekstova. Državne škole su jedne od retkih mesta na kojima se susreće omladina iz obe etničke grupe. Iako je manje od jedne četvrтине anketiranih roditelja izrazilo želju da njihova deca dobiju veronauku kao izborni predmet¹⁸⁴ i premda je potrebno nekoliko godina da se pripreme odgovarajući nastavni planovi, programi i udžbenici, Vlada Srbije je bila pod pritiskom konzervativaca, kao i sedam glavnih verskih zajednica da uvede veronauku. Kao rezultat toga, premijer Đindić uveo je veronauku kao izborni predmet samo dva meseca pre početka školske 2001/2002. godine, bez javne rasprave i protivno savetima Ministarstva prosvete.¹⁸⁵ Uprkos neisplaniranom pristupu, na taj način je Vladi porastao ugled kod svih verskih zajednica.

Srpska pravoslavna crkva, kao glavni nosilac ovog predloga, zatečena je nepripremljena. Nije imala udžbenike, nastavni plan i program i što je najvažnije, nije imala veroučitelje. Za razliku od nje, Islamska

¹⁸¹ Projekat vezan za ovu zgradu i univerzitet prvobitno su započeli JUL i SPS, u drugoj polovini 1990-ih godina, ali je rad na njemu prekinut, zbog nedostatka sredstava. Ugljanin je jednostavno ponovo pokrenuo već postojeći projekat.

¹⁸² S obzirom na rasparčanu prirodu državnog "univerziteta", nije poznat tačan broj studenata koji ga pohađaju.

¹⁸³ Ovo pozorište je osnovala opština. Razgovor Krizne grupe sa upravnikom pozorišta.

¹⁸⁴ Napomene koje je bivši zamenik ministra prosvete (od 2002. do 2004. godine), Želimir Popov, izneo na javnoj raspravi, na temu: "Crkva, društvo, država", koja je održana 3. februara 2005. godine, u beogradskom "Medija centru".

¹⁸⁵ Razgovor Krizne grupe sa jednim bivšim visokim funkcionerom Ministarstva prosvete.

zajednica, koje je već delovala po privatnim školama, imala je i udžbenike i predavače, koji su bili spremni da, na početku školske godine, uđu u državne škole diljem Sandžaka.

Veronauka je imala status izbornog predmeta samo godinu dana. Iako su sagovornici Krizne grupe izjavili da se većina učenika prijavila za veronauku, jer su bili pod velikim pritiskom da ne ispadnu "izdajice" svoje etničke grupe, pravoslavna crkva nije bila zadovoljna brojem prijavljenih i vršila je pritisak da se izvrši promena. Od tada je ovaj predmet postao obavezан, pre svega zbog pritiska koji je vršila pravoslavna crkva a uprkos malog broja učenika koji su se dobrovoljno prijavili.¹⁸⁶ Otkako je veronauka uvedena, učenici koji bi inače mogli da imaju dodirnih tačaka u državnim obrazovnim ustanovama, sve više se odvajaju jedni od drugih, po osnovu svoje verske odnosno nacionalne pripadnosti.

Premda država isplaćuje honorare veroučiteljima, ni Vlada Srbije, a ni opštine ne proveravaju njihove kvalifikacije, niti nadgledaju njihov izbor i način rada. Za to su odgovorne verske zajednice koje ih postavljaju. Sagovornici Krizne grupe kažu da postoje neki slučajevi gde su nastavnici širili poruke netolerancije i mržnje. Pored toga, čini se da se, u nekim slučajevima, religija ušunjala u državne škole zaobišavši zvanične kanale. Godine 2004. godine, vaspitači iz državnog vrtića u Novom Pazaru vodili su decu na islamske molitve, za vreme Ramazana, a da pritom nisu za to tražili saglasnost roditelja.¹⁸⁷

4. Lingvistički apartheid

U okviru buđenja nacionalne svesti, krajem 1980-ih i početkom 1990-ih godina, jezik je izbio u prvi plan. Srbi, Hrvati, Bošnjaci i Crnogorci govore istim jezikom, koji ima nekoliko dijalekata, kao i mnogobrojne pod-dijalekte, koji su oduvek postojali na regionalnoj, a ne na nacionalnoj osnovi. Pa ipak, kako su političari počeli da koriste nacionalizam kao politički instrument, jezik je postao središte nacionalnog određenja. Političari u Zagrebu i Beogradu, uz podršku svojih akademskih lakeja, izjavljivali su da su srpski i hrvatski dva različita jezika. Tokom 1990-ih godina, novopreimenovani Bošnjaci objavili su da postoji poseban, bosanski jezik. Apsurdnost ove lingvističke gimnastike kulminirala je pokušajima u Podgorici da se proglaši poseban,

¹⁸⁶ Učenici koji nisu hteli na veronauku morali su da se opredеле za "građansko vaspitanje".

¹⁸⁷ To je urađeno po nalogu Zekeriјe Dugopoljca, tadašnjeg člana Izvršnog odbora Skupštine opštine Novi Pazar, zaduženog za prosvetu, koji je ujedno i direktor tog vrtića.

crnogorski jezik. Srbima, Hrvatima, Bošnjacima i Crnogorcima nije potreban prevodilac.

Možda najopasniji politički potez u Sandžaku, posle pada Miloševića, kao i jedinstveno pitanje koje je moglo najviše da upropasti dobru volju između Srba i Bošnjaka, bilo je insistiranje BNVS na korišćenju "bosanskog jezika" u školama. Srbi i Bošnjaci u Novom Pazaru govore dijalektom srpsko-hrvatskog jezika koji je sličan, ali se razlikuje od "ekavice", glavnog dijalekta u srpskom jeziku. U Sjenici, kao i drugim mestima na Pešterskoj visoravni, govori se "ijekavica", crnogorski dijalekat. Ovi lokalni dijalekti u potpunosti se zasnivaju na geografskom području, a ne na verskoj ili nacionalnoj pripadnosti.

Godine 2004, Bošnjačko nacionalno veće donelo je odluku da napravi plan i program, kao i da sastavi udžbenike za nastavu "Bosanskog jezika, sa nacionalnom kulturom", koji bi se predavao kao izborni predmet u osnovnim školama u Sjenici, Novom Pazaru i Tutinu, kako je predviđeno Zakonom o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, koji je donet u februaru 2002. godine. Ministarstvo prosvete Srbije bilo je spremno da odobri korišćenje ovih udžbenika od septembra 2004. godine, ali su nastali problemi sa sastavljanjem i izdavanjem tih udžbenika. BNVS je, u julu 2004, zakasnio da ih preda na odobrenje, pa je pokušao da improvizuje tako što je predao kombinaciju novih tekstova i nekih tekstova uzetih iz Bosne i Hercegovine, kao što je, na primer, *Naš otac Alija [Izetbegović]*.¹⁸⁸ Svi predloženi tekstovi napisani su sarajevskim bosanskim dijalektom srpsko-hrvatskog jezika, koji se ne govori nigde u Sandžaku.

Nastojanja da se uvedu bosanski udžbenici izazvala su bes u srpskim nacionalističkim krugovima, koji su ih smatrali dokazom da su Bošnjaci nelojalni i da predstavljaju potencijalnu iredentističku pretnju. Ovo je još više otudilo srpsku manjinu u Sandžaku od bošnjačke većine, jer se Srbi sada osećaju ugroženim u samom srcu srednjovekovne Srbije i plaše se da će uskoro imati poteškoća sa učenjem na vlastitom jeziku (lokalmu dijalektu). Nespretno postupanje BNVS, Vlade i pisanje beogradskih medija za malo je upropastilo četiri godine postepenog poboljšavanja međunacionalnih odnosa.

Ministar prosvete Slobodan Vuksanović, koji je u septembra 2004. godine, zamenio ultrakonzervativnu Ljiljanu Čolić, ozbiljno je shvatio ovo pitanje i pronašao je kompromis sa BNVS, kojim je omogućeno da se

bosanski jezik predaje kao izborni predmet od drugog polugodišta školske 2004/2005. godine. Međutim, uvođenje tekstova i nastave na bosanskom jeziku u škole doveće do dodatne podele učenika na verskoj i nacionalnoj osnovi. Kao rezultat toga, nastaviće se polarizacija i samonametnuti etnički apartheid, kako Srbi budu pohađali jednu vrstu nastave, a Bošnjaci drugu. Insistiranjem na uvođenju udžbenika pisanih dijalektom koji niko od njih ne govori, BNVS potkopava mirnu koegzistenciju u Sandžaku. BNVS bi trebalo da pronađe neko drugo rešenje za pitanje jezika, koje će podjednako obuhvatiti Bošnjake i Srbe.

Da bi konfuzija bila još veća, BNVS je tražio od Bošnjaka da se, na popisu koji je 2002. godine sprovedenom na nivou cele zemlje, izjasne da im je maternji jezik "bosanski" (a ne "bošnjački"). Tri opštine u istočnom Sandžaku -- Novi Pazar, Tutin i Sjenica -- su odlukama lokalnih skupština uvele "bosanski" kao svoj zvanični jezik, pored srpskog jezika, koji je zvanični jezik u Republici.

5. Građansko društvo

Uprkos sveopštem niskom stepenu kulturnog razvoja u Sandžaku, mali, ali aktivan sektor građanskog društva organizovan je čitavu mrežu nevladinih organizacija. One igraju važnu ulogu u razvoju političke i društvene svesti ovog regionala, kao i u usmeravanju energije na delotvorne alternative postojećim političkim strankama.

Sektor nevladinih organizacija u Sandžaku počeo je da se razvija početkom 1990-ih godina, kada su mnogi obrazovani ljudi shvatili da nacionalizam kako regionalnih tako i nacionalnih političkih stranaka predstavlja problem, jer izaziva napetost na nacionalnoj osnovi. Dok su mnogi visokoobrazovani ljudi emigrirali ili su se preselili u veće gradove, neki od njih su ostali ili su se vratili u svoj rodni grad, kako bi pomogli onima koji inače nisu mogli da izbegnu siromaštvo i kulturnu uskogrudost u Sandžaku. U početku su nevladine organizacije u Sandžaku prvenstveno pratile slučajeve zloupotreba ljudskih prava bošnjačkog stanovništva. U tom pogledu, ističu se sledeće organizacije: Helsinski odbor za ljudska prava Šefka Alomerovića i Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda, koji je osnovao Safet Bandžović, a kojim sada rukovodi Semira Kačar. Obe ove organizacije privukle su pažnju međunarodne javnosti i razgranale su svoj rad kako bi obuhvatile slučajeve zloupotrebe ljudskih prava svih etničkih grupa u Sandžaku, uključujući Srbe. One su naveliko zabeležile zloupotrebe ljudskih prava i podnele krivične i građanske prijave kako u ime Bošnjaka tako i u ime Srba.

Sa slabljenjem vladajućih institucija, tokom 1990-ih godina, drugi talas nevladinih organizacija počeo je da popunjava vakuum. Najznačajnije nevladine organizacije

¹⁸⁸ U ovom udžbeniku, Srbi se pominju kao neprijatelji. Ostali udžbenici koji su objavljeni u Bosni su: *Bosanski jezik* (Tuzla, 2001) i *Školski rječnik bosanskog jezika* (Sarajevo, 1999).

u Sandžaku, koje rade na razvoju građanskog društva, su sledeće: Urban-In, Građanski forum, Sandžački intelektualni krug, Kulturni centar "DamaD", Društvo za pomoć osobama sa poremećajima u mentalnom razvoju, Muslimansko humanitarno društvo "Merhamet", Udruženje majki i žena Ana, Centar za mir i pomirenje. Izvan Novog Pazara, Sjenice, Tutina i Pribroja takođe postoje aktivne nevladine organizacije kao i onih koje su tek u povoju. Relativno ujednačena etnička ravnoteža u Prijepolju podstakla je pojavu velikog broja ovakvih grupa.¹⁸⁹ Obrazovanje, multietničke omladinske aktivnosti, emancipacija žena i ostalih ugroženih grupa, delovanje omladinskih aktivista, intelektualne rasprave, stručna i akademска udruženja, književnost, ekologija i kompjuteri samo su neke od tema koje se obrađuju. Rad na terenu, na osnovnom nivou, ne samo što doprinosi građanskom životu u Sandžaku, već služi i kao značajna alternativa korumpiranom, sebičnom i eksploratorskom delovanju političkih stranaka i verskih organizacija. Za razliku od nevladinih organizacija sa sedištem u Beogradu, koje rade u mnogo boljim uslovima i koje su bliže donatorima i sponzorima, nevladine organizacije u Sandžaku suočavaju se sa finansijskim poteškoćama, a lokalni novokomponovani bogataši pokazuju vrlo malo sklonosti da ih finansiraju, jer su više zainteresovani za pomaganje verskih aktivnosti. Mnoge od njih takođe nemaju dovoljno znanja i veštine da sastave predloge za dobijanje sredstava u onoj formi koju zahtevaju međunarodni donatori.

U sredini sa mešovitim etničkim sastavom stanovništva, razvoj građanskog društva predstavlja ključni faktor za održivi, dugoročni razvoj. Nažalost, osim nekoliko izuzetaka, u koje, pre svega, spada organizacija Freedom House koju sponzorira USAID, donatori nisu mnogo obraćali pažnju na sektor građanskog društva u Sandžaku, a umesto toga su najveći deo svojih napora posvećivali infrastrukturnim programima. U nekim slučajevima, u kojima su donatori finansirali projekte namenjene građanskom društву, donatori su naivno podržali projekte predlagane od strane opštinskih organa vlasti koje su bile naklonjene određenim političkim strankama, a naročito stranci SDA.¹⁹⁰

¹⁸⁹ Neke od nevladinih organizacija iz građanskog društva, na koje treba obratiti pažnju, su sledeće: Flores i Destinikon (Sjenica), Impuls (Tutin), Ženski centar, Nova vizija, Ženski forum, Pozorište Doma kulture, Centar za građansko delovanje, Integra i Ekološko društvo (Prijepolje), Inicijativa za malu privredu i demokratiju, kancelarija Beogradskog centra za ljudska prava, Ženska inicijativa i Odbor za zaštitu ljudskih prava i humanitarnu djelatnost (Pribor).

¹⁹⁰ Razgovor Krizne grupe sa predstavnicima nevladinih organizacija u Sandžaku.

Međunarodni donatori takođe su naišli na probleme prilikom implementacije nekog projekata. U jednom slučaju, organizacija Mercy Corps greškom je pomogla komercijalnu organizaciju koja podržava islamski hor.¹⁹¹ Često se dešava da donatori koji rade na popravljanju infrastrukture traže od lokalnih organa vlasti da oni sa svoje strane obezbede deo finansijska sredstva, kako bi projekat mogao da se sproveđe do kraja, ne obraćajući pažnju na to da li lokalna vlast uopšte ima takva sredstva. U nekoliko slučajeva lokalne vlasti prihvatale su međunarodnu pomoć i započele projekte koje potom nisu uspevale da završe, zbog sopstvene nesposobnosti ili nemogućnosti da obezbede njihovo finansiraje.¹⁹²

D. ZEMLJA BEZ PRAVDE: POLICIJA I PRAVOSUĐE

Temeljna reforma policije i pravosuđa bila je glavno predizborni obećanje anti-miloševičevske koalicije, 2000. godine, ali je malo toga urađeno. Endemska neefikasnost, korupcija i uplitanje politike i dalje predstavljaju glavni kamen spoticanja u političkom životu Srbije. To neposredno utiče na sve građane, a posebno na manjine, kao što su Bošnjaci.

Za vreme mandata prve postmiloševičevske vlade, OEBS je započeo projekat unapređenja rada policije u Srbiji. Nažalost, ostvareni su ograničeni rezultati. Policija je još uvek puna ozloglašenih siledžija, koji se opiru promenama i prikrivaju prošlost. Ministar unutrašnjih poslova Dragan Jočić, koji je ponovo postavio neke policajce iz bivšeg režima, po svemu sudeći je uporan da poništi čak i ograničena postignuća svog predhodnika. Pokušaji zakonodavaca bili su površni i nisu uspeli da dovedu do uvođenja mehanizama parlamentarne odnosno civilne kontrole i odgovornosti.

Fond za humanitarno pravo (FHP), vodeća beogradska organizacija za zaštitu ljudskih prava, daje mračnu ocenu rada policije u Srbiji:

Posle pada Miloševićevog režima, FHP nije zabeležio ozbiljne akcije policije protiv pripadnika manjina, što je nekada bilo uobičajeno u regionima kao što su Kosovo i Sandžak, niti protiv političkih protivnika sadašnje vlasti.

¹⁹¹ Razgovor Krizne grupe sa predstavnicima nevladinih organizacija u Sandžaku. Detaljniji podaci u vezi sa islamskim horom mogu se naći na vebajtu: http://sada.usaid.org.yu/en/projects_details.cfm?ngo=MC&id=NPC102/NP-42.

¹⁹² Primer za to je most u Lugu, koje lokalni stanovnici odnosno zvaničnici nisu smatrali prioritetnim projektom. Vidi:

http://sada.usaid.org.yu/en/projects_details.cfm?ngo=MC&id=NPC060/NP-30.

Međutim, posle oktobarskih promena 2000. godine, FHP je beležio alarmantno česte slučajeve zloupotreba od strane policije. Policija u praksi često krši zakon, prilikom identifikacije osumnjičenih, njihovog privodenja, policijskog pritvora i saslušavanja. U slučajevima kada je nemoguće poreći optužbe za torturu, zbog postojanja neospornih dokaza da je policija vršila torturu (medicinska dokumentacija, fotografije i izjave svedoka), zvaničnici policije uveravaju javnost da će takvi slučajevi biti istraženi, a njihovi počinioци kažnjeni. Međutim, prilikom internih istraga u policiji, uobičajena je praksa da se pre poveruje iskazima pripadnika policije, nego validnim dokazima da je bilo represije.¹⁹³

Kada žrtve mučenja podnesu tužbu protiv policijaca, policija obično odgovara podnošenjem protivtužbe.

Slično tome, reforma pravosuđa izvršena je delimično i u velikoj meri površno. Prvi ministar pravde posle pada Miloševića Vladan Batić, bio je neefikasan, a izgleda da sadašnji ministar Zoran Stojković nije ništa bolji. Promene kod imenovanja sudija i predsednika sudova vršile su se po ličnim vezama, bile su stranački obojene i zasnovane na političkoj lojalnosti, a ne na profesionalim kriterijumima. U stvari, jedna ekipa partijski obojenih sudija samo je zamjenjena drugom.

1. Rad policije posle 2000. godine

Posle svrgavanja Miloševića, Đindić i članovi njegove vlade bili su voljni da saslušaju pritužbe u vezi sa zlostavljanjem i maltretiranjem Bošnjaka. Međutim, pritisnut drugim problemima, Đindić nikada nije izradio dugoročnu strategiju niti institucionalno rešenje za probleme u Sandžaku, već se umesto toga oslanjao na lične odnose sa lokalnim bošnjačkim političarima. Danas je etnička struktura pripadnika policije u Sandžaku i dalje nesrazmerna, a uglavnom je čine Srbi. U Tutinu, gradu u kojem živi 95 procenata Bošnjaka, 57,4 procenata policajaca su Srbi.¹⁹⁴ Izgleda da je situacija slična i na svim ostalim područjima na kojima Bošnjaci čine većinu stanovnika. Pošto je OEBS uspešno uveo multi-etničku policiju u tri opštine južne Srbije, bošnjački političari su se raspitivali da li bi takav program mogao da se uvede i u Sandžak.¹⁹⁵ To su u odbili i misija OEBS u Beogradu i

republička Vlada. Međutim, postoje neki pokušaji da se ostvari reprezentativnija etnička ravnoteža. Najnoviju grupu kandidata koji su primljeni u novopazarsku policiju čini deset Bošnjaka i tri Srbina.¹⁹⁶ Izgleda da ima i pokušaja da se Bošnjacima obezbede zagaranovane kvote u srednjim školama unutrašnjih poslova, kao i na policijskim akademijama.

Prva vidljiva promena, posle oktobra 2002. godine, bila je imenovanje Bošnjaka Suada Bulića za načelnika policije u Novom Pazaru, koji je takođe nadležan i za još dve opštine u kojima Bošnjaci čine većinsko stanovništvo, Sjenicu i Tutin.¹⁹⁷ On je bio kadar Djindjićeve Demoikratske stranke, a ne Ugljanina ili Ljajića, zbog čega je stekao mnogo neprijatelja na lokalnom nivou. Takođe se suočio sa ozbiljnim institucionalnim preprekama, koje su ga ograničavale, u smislu toga u kojoj meri je mogao da izvrši promene u policiji i da služi lokalnoj zajednici.

Bulić je vratio na posao 32 policajca (25 Bošnjaka i sedam Srb), koji su odbili naredenja da se bore na Kosovu 1998. godine, a dobio je relativno visoke ocene i za borbu protiv trgovine ljudima na tromeđi Srbije, Kosova i Crne Gore. Oni koji sum u naklonjeni tvrde da je najveće uspehe postigao u borbi protiv šverca droge i da je zaplenio velike količine heroina u složenim i izuzetno dobro koordiniranim akcijama, izvedenih na područjima sve do Turske. Kada su 2002. godine sportski navijači-huligani učestvovali u nekoliko međunacionalnih incidenata, Bulićevi policajci efikasno su ih obuzdavali postavljanjem kordona između dve razularene gomile.¹⁹⁸

Pošto je u Beogradu formirana nova vlada, u martu 2004. godine, na Bulićev mesto došao je Muamer Ničević, takođe Bošnjak, ali čini se da on ne razume složenost situacije u Sandžaku. Na njegov račun upućene su kritike da sporo reaguje na potencijalno opasne situacije, a posebno u vezi sa nasiljem koje je pratilo opštinske izbore 2004. godine. Po svemu sudeći, on postiže

---

Crisis Group Europe Report, br. 152, *Southern Serbia's Fragile Peace*, od 9. decembra 2003.

¹⁹³ Razgovor Krizne grupe sa načelnikom novopazarske policije, Muamerom Ničevićem.

¹⁹⁴ Posle više od petnaest godina, Suad Bulić bio je prvi Bošnjak koji je postavljen na mesto načelnika policije u Novom Pazaru. Za vreme Tita, samo su dvojica Muslimana bila na toj funkciji.

¹⁹⁵ Za vreme odbojkaške utakmice između juniorskih reprezentacija Jugoslavije i Turske, bošnjački navijači u Novom Pazaru navijali su za Tursku, što je iznerviralo prisutne Srbe. Beogradski fudbalski navijači, huligani, koji su tu bili u gostima, potpomognuti Srbima iz obližnje Kosovske Mitrovice, pravili su nerede u centru Novog Pazara, pa su ih lokalni navijači kamenovali.

¹⁹⁶ Alternativni izveštaj o primeni člana 7 Pakta UN o gradjanskim i političkim pravima u Srbiji i Crnoj Gori.

¹⁹⁷ U Tutinu ima 146 policajaca, od kojih 81 Srb i 60 Bošnjaka. Razgovor Krizne grupe sa načelnikom novopazarske policije, Muamerom Ničevićem. Razgovor Krizne grupe sa Rasimom Ljajićem.

¹⁹⁸ To su prevashodno bili političari iz SDA, kao i Fevzija Murić, iz Stranke za Sandžak (SzS). Vidi takođe izveštaj:

zanemarljive rezultate u borbi protiv šverca droge. Otkako je potpredsednik DSS Jočić postavljen za ministra unutrašnjih poslova, u martu 2004. godine, Nicević je po nalozima iz Beograda vratio na posao ili unapredio nekoliko policajaca za koje se dobro zna da su vršili torturu nad Bošnjacima za vreme vladavine Miloševića. Dragan Prekić, poznat iz tog vremena po svojoj brutalnosti, postavljen je za načelnika policije u Tutinu. Grupe za zaštitu ljudskih prava optužuju i druge zloglasne policijace, pripadnike tajne i regularne policije, kao što su Milić Karličić (zvani Karlo Veliki), Radoslav Stefanović, Rade Ilić, Mirsad Redžepović (Bošnjak), Ljubinko Pendić i Mile Nedić da su bili umešani u mnogobrojne slučajeve torture nad Bošnjacima. Oni su ostali u aktivnoj službi, a pravosudni organi i dalje blokiraju ili odgovlače krivične postupke koji su pokrenuti protiv njih.¹⁹⁹

Izgleda da policija često nije sposobna ili voljna da suzbija kriminal, a naročito prekogranični organizovani kriminal, čiji deo profit ide za podršku mreža koje skrivaju lica optužena za ratne zločine. Trgovina narkoticima odnosi veliki broj žratva, naročito u Sandžaku, a retko kad se čuju vesti da je tamo zaplenjena droga. Takođe se čini da policija nije sposobna ili voljna da rasvetli mnogobrojna krivična dela koja su bila politički motivisana, kao što je bilo nedavno bacanje eksplozivne naprave na sedište SDP.

2. Farsa u pravosuđu

Pravosudni sistem u Srbiji još uvek predstavlja glavnu prepreku demokratskoj tranziciji. Ponekad se ne zna ko je gori -- tužioc ili sudije. Milošević je namerno većinom zapošljavao Srbe kao sudije i tužioce -- u zajednicama u kojima Bošnjaci čine većinsko stanovništvo. Teško je rešiti problem ove etničke neravnoteže, jer su sudije, u suštini zaštićene na svom položaju. Vlada DOS nije uspela da postigne saglasnost oko sveobuhvatnog programa lustracije, u cilju uklanjanja problematičnijih radnika u pravosuđu, posle 2000. godine. Čak ni razvodnjena verzija zakona o lustraciji nije sprovedena kako treba.

Danas etnička struktura u tužilaštvinama i sudovima predstavlja odraz dugotrajne prakse diskriminacije. Milošević je neke sudije doveo sa Kosova u Novi Pazar. U tamošnjem Okružnom суду troje sudija su bošnjačke, a dvoje srpske nacionalnosti. Sudsku administraciju čini 11 lica srpske, sedam bošnjačke i jedno ruske nacionalnosti. U Okružnom tužilaštvu zaposleno je pet tužilaca, troje srpske i dvoje bošnjačke nacionalnosti, isto kao i u Opštinskom tužilaštvu. U Opštinskom суду

u Novom Pazaru, slika je ujednačenija, jer ima 11 sudija bošnjačke i šest sudija srpske nacionalnosti. U administrativnoj službi Opštinskog суда, 42 zaposlenih su bošnjačke, a 26 srpske nacionalnosti. Samo dva od pet okružnih tužilaca su bošnjačke nacionalnosti, dok je od ukupno sedam članova administrativnog osoblja samo dvoje bošnjačke nacionalnosti. Postoje dva opštinska tužioca bošnjačke i tri srpske nacionalnosti, kao i tri administrativna službenika bošnjačke i četiri srpske nacionalnosti. Situacija u Okružnom судu je nešto bolja, sa 10 sudija bošnjačke nacionalnosti, od ukupno sedamnaest, i dvanaest administrativnih radnika bošnjačke nacionalnosti, od ukupno 26. Šestoro zaposlenih u sjeničkom Opštinskom судu ravnometerno je raspoređeno, ali svih šestoro tužilaca su srpske nacionalnosti, sa samo jednim pripravnikom bošnjačke nacionalnosti.²⁰⁰

Procesni propisi i zakoni puni su rupa koje omogućavaju tužiocima i sudijama da odugovlače, odlažu, izvréu ili preokreću tok suđenja, bez straha od posledica. Ako je suđenje završeno, sudija može beskrajno da odlaže sastavljanje presude. Sudije takođe mogu svojevoljno da odbace svedoke odbrane. Korupcija u pravosuđu je endemska pojava među sudijama iz svih etničkih grupa u Sandžaku. U otvorenom pismu upućenom tadašnjem ministru pravde Batiću 2003. godine, legendarni sandžački aktivista za zaštitu ljudskih prava Šefko Alomerović zahtevao je smenjivanje korumpiranih, nesposobnih i kompromitovanih sudija, kao što je ozloglašeni Zlatan Kurtović, inače Bošnjak po nacionalnosti.²⁰¹

Suđenja za događaje u Štrpcima i Sjeverinu, koja i posle 12 godina dalje traju, umnogome doprinose gubljenju i ono malo poverenja koje Bošnjaci imaju u srpsko pravosuđe.²⁰² Državna komisija koja je bila oformljena da istraži slučaj, nije ostvarila bilo kakve rezultate, a tek je 2001. godine je podignuta optužnica. Iako je, 27. septembra 2004. godine, Okružni суд u Beogradu doneo okriviljujuću presudu, Vrhovni суд je tu presudu ukinuo i naložio da se pokrene novi postupak, koji traje od 17. januara 2005. godine. Tužilaštvo i sudije odbili su da razmotre naknadno priložene dokaze da su neposredni počinioци otmica i ubistava postupali po naredenjima nadređenih iz vojske, ili službe bezbednosti.

¹⁹⁹ Razgovor Krizne grupe sa predstvincima Sandžačkog odbora za zaštitu ljudskih prava i sloboda.

²⁰⁰ "Otvoreno pismo ministru Batiću", *Danas*, 24. juni 2003.

²⁰¹ Za osnovne podatke, vidi Odeljak III C, u prethodnom tekstu.

Zločin u Štrpcima verovatno predstavljaju jedan od najznačajnijih nerešenih slučajeva. Čovek koji se smatra odgovornim za ta ubistva, Milan Lukić, Srbin iz Bosne i komandant jedinice specijalnih snaga Višegradske brigade Vojske Republike Srpske, uhapšen je 1993. godine i optužen za falsifikat isprava, kao i za šverc oružja. Pokrenuta je istraga u vezi sa otmicom i masakrom u Štrpcima, ali on je pušten posle dvadeset dana, a prema srpskim organizacijama za zaštitu ljudskih prava, do toga je došlo zahvaljujući uticaju jednog njegovog rođaka, Sretena Lukića, generala srpske policije, koga je kasnije Haški tribunal optužio za ratne zločine na Kosovu. U avgustu 1996. godine jedan očevidac podneo je prijavu crnogorskoj policiji, optuživši Lukića i Nebojšu Ranisavljevića. Ovaj drugi je uhapšen 19. oktobra 1996. godine, a posle dugotrajnog natezanja oko nadležnosti, 9. septembra 2002. godine, Okružni sud u Bijelom Polju (u Crnoj Gori) proglašio ga je krimim za ratne zločine počinjene nad civilima, za otmicu u Štrpcima, kao i za jednu tačku optužnice za ubistvo. Godine 2004. Vrhovni sud Crne Gore potvrdio je kaznu od 15 godina zatvora,²⁰³ ali Lukić je i dalje na slobodi i nije učinjen nikakav napor da se naknadno dokaže da su on i njegova jedinica postupali po nalozima iz Beograda.

Slučaj Munira Šabotića predstavlja tipičan primer onoga sa čime se Bošnjaci i Srbi suočavaju kada traže pravdu na суду. Godine 1994. u Novom Pazaru on je podneo tužbu za torturu od strane policije. Moguće je da je Šabotićev slučaj izdvojen zbog toga što je on radio za kratkoročnu posmatračku misiju OEBS u Sandžaku. Sudije i tužioci odlagali su suđenje do 2004. godine, kada je slučaj odbačen, jer je zastareo. Aktivisti koji se bave zaštitom ljudskih prava kažu da su policiji i sudovima predali dokaze u vezi sa stotinama slučajeva torture, otmica i ubistava koje su počinili pripadnici policije i paravojnih organizacija. Skoro uvek, policija, tužilaštvo i sudovi odlažu ili odbijaju da preuzmu mere. Mnogi od ovih slučajeva uključuju torturu od strane policije nad lokalnim Srbima širom Sandžaka. Što se tiče ignorisanja od strane vlasti prava njenih građana na pravni lek u vezi sa zločinima koje su počinili državni zvaničnici, u Sandžaku ili na drugim mestima u Srbiji po svemu sudeći nema diskriminacije.

Budući da rad policija i pravosuđe u Sandžaku predstavljaju odraz širih strukturnih problema u celoj Srbiji, malo toga će se u ovoj oblasti promeniti dok Beograd ne bude zauzeo ozbiljniji stav prema sistematskim reformama u pravosuđu i policiji i to na nivou cele republike.

²⁰³"Beta", 2. april 2004. Ranisavljević je tvrdio da je iskaz koji je dao u pretkrivičnom postupku iznuđen pod prisilom.

E. PRIVREDA KOJA SE NE POMERA SA MRTVE TAČKE

Sandžak je siromašniji od ostalog dela Srbije, a takođe je primetna razlika između opština sa većinskim bošnjačkim stanovništvom i opština sa većinskim srpskim stanovništvom. U Novom Pazaru, godišnji prihod po glavi stanovnika iznosi 35 procenata od prosečnog prihoda u Srbiji, u Sjenici 39 procenata, a u Tutinu 17 procenata. U opštinama sa većinskim srpskim stanovništvom, ta cifra je daleko ispod nacionalnog proseka: u Prijepolju iznosi 55 procenata, u Priboru 48 procenata, a u Novoj Varoši i Raškoj 67 procenata.²⁰⁴ Infrastruktura je veoma slabo razvijena da bi mogla da zadovolji potrebe stanovništva. Donatori su ulagali sredstva u neke infrastrukturne projekte, a bilo je nekih ulaganja i u mala i srednja preduzeća. Međutim, Sandžak ima relativno slabe kapacitete da primi pomoć. Iseljavanje se nastavlja, neki odlaze u Novi Pazar, a mnogi u inostranstvo. Jedno skorašnje istraživanje je pokazalo da više od 60 procenata mladih želi da napusti Prijepolje.²⁰⁵ Značajan napredak očigledan je samo u oblasti telekomunikacija.²⁰⁶

Kao što je prethodno rečeno, sandžačka privreda zapala je u tešku krizu otkako je Milošević došao na vlast. Industrije tekstila, kože i obuće izgubile su domaće tržište, kao i tržišta na koja su izvozile svoje proizvode, pa su postale manje konkurentne, što se najjasnije može videti na primeru mnogih privatnih fabrika i radionica koje nemaju posla ili rade smanjenim kapacitetom. Novi Pazar ima 19.000 nezaposlenih, što je nekih 33 procenata radne snage. Sredinom 1990-ih godina, cene nekretnina - kao ključnog pokazatelja privrednog rasta - u centru Novog Pazara počele su da dostižu cene u Beogradu, a do 2001. godine one su čak i premašile cene u prestonici.²⁰⁷ Međutim, od sredine 2004. godine, cene ponovo padaju ispod nivoa cena u Beogradu.

²⁰⁴ Ove statistički podaci ne ukazuju na značajne privredne aktivnosti, a najmanje 50 posto tih aktivnosti odvija se mimo legalnih tokova.

²⁰⁵ "Prijepolje bi napustilo 60% mladih," B92, 6. juni 2004.

²⁰⁶ Od oktobra 2000. godine, "Telekom Srbije" je intenzivno ulagao u Sandžak. Postavljen je optički kabl, koji se prostire do Novog Pazara i Tutina i uvedene su ISDN linije, a, u mnogim opštinama, povećan je broj telefonskih priključaka i centrala, koje sada postoje u velikom broju sela. Započeta su i dva pilot projekta vezana za uvođenje bežične lokalne mreže u Novom Pazaru i Novoj Varoši, a planirano je da se ova tehnologija proširi i na preostali deo Sandžaka. Takođe su izvršena velika ulaganja u mobilnu telefoniju, tako da je, do kraja 2004, gotovo ceo Sandžak pokriven mobilnom mrežom 064. Razgovori Krizne grupe sa predstavnicima "Telekoma Srbije".

²⁰⁷ Istraživači Krizne grupe uporedili su cene nekretnina u beogradskim nedeljnim oglasima, *Krovni Oglas i Oglas*.

Posle NATO bombardovanja 1999. godine, Bošnjaci su obnovili trgovinu sa kosovskim Albancima, pa gotovo svi kamioni, na severnom prelazu sa Kosovom, imaju novopazarsku registraciju. Delimičan razlog za to je što Albanci izgleda više veruju ljudima svoje vere, nego Srbima. Prevoz kamionom, kao i izvoz, doživeli su procvat 2003. godine kada je srpska carina otvorila terminal u Novom Pazaru,²⁰⁸ ali taj promet nije dovoljan da bi se uposlio čitav region.

Mnogi problemi u sandžačkoj privredi povezani su sa ukupnim privrednim razvojem i reformama u Srbiji, tako da je gotovo nemoguće rešiti ih isključivo na regionalnom nivou. Uprkos tome što je međunarodna zajednica pohvalila reforme u Srbiji, malo toga se u strukturnom smislu promenilo izvan makroekonomskih sfera. Privreda Srbije i dalje ima velike predrasude prema malim i srednjim preduzećima, dajući prednost velikim državnim preduzećima. Propisi, porezi i ostale birokratske prepreke predstavljaju veliki teret za mnoga mala i srednja preduzeća. Zbog nerealnih uslova poslovanja propisanim zakonima, firme su često primorane da rade nelegalno kako bi opstale. Sve ovo značajno utiče na Sandžak, u kojem ima mnogo malih i srednjih preduzeća.²⁰⁹

Za vreme vladavine Miloševića, mnogi funkcioneri uzimali su mito, pa su firme uglavnom uspevale da opstanu zahvaljujući tome što su ga plaćale. Novi Pazar je ipak profitirao od ovakvog haotičnog sistema. Od 2000. godine, kada je počeo da se pooštrava poreski i carinski režim i da se postepeno smanjuje mogućnost uvoza jeftinih sirovina i proizvodnje po niskim cenama, on je izgubio konkurentnost. Na tržištu Srbije pojavila se značajna konkurenca, pre svega u vidu jeftine, švercovane kineske robe, koja je istisnula novopazarske proizvode sa domaćeg tržišta.

Bez obzira na to, Novi Pazar i dalje predstavlja mesto gde tradicionalno postoji preduzetnički duh, koje bi mogao da odigra značajnu ulogu u stimulisanju privrede Srbije. Ipak, da bi se to ostvarilo, Beograd će morati da doneše prave reformske zakone, koji će rasteretiti mala i srednja preduzeća i ukinuti povoljniju poziciju koju državna preduzeća sada imaju u odnosu na njih. Takođe moraju da se preduzmu energične mere za suzbijanje švercovane robe. Bilo šta drugo, čak i infuzija inostrane

²⁰⁸ Neki Bošnjaci gledali su nepostojanje carinske ispostave u Novom Pazaru, vec njegovo postojanje u gradiću Raška u kojem većinu stanovnika čine Srbi kao na još jedan oblik diskriminacije.

²⁰⁹ Vidi tekst Alije Halilovića: "Privatno preduzetništvo u Novom Pazaru", u delu, *Kako podržati mala i srednja preduzeća u Jugoslaviji*, koje su zajednički objavili Konrad Adenauer Stiftung, Institut za ekonomske nauke i Evropski pokret u Srbiji, u Beogradu, 1998..

ili domaće pomoći, delovalo bi kao zavoj na povređenoj arteriji. Jednu od svetlih tačaka predstavlja sporazum između Evropske unije i Srbije, od 31. marta 2005. godine, kojim je omogućen izvoz tekstila iz Srbije bez carine na tržišta Evropske unije. S obzirom da Novi Pazar ima jaku tekstilnu industriju, očekuje se da će ovo u pozitivnom smislu značajno uticati na sandžačku privredu.

F. IZVORI ETNIČKE NAPETOSTI

Širom Sandžaka, odnosi između većine Srba i Bošnjaka su mirni i retko kada dođe do napetosti. Od oktobra 2000. godine, Beograd je polako ali sigurno napredovao u popravljanju odnosa sa Bošnjacima. Mnogi od njih polako počinju osećati da bi mogli imati budućnost zasnovanu na učešću u državnim institucijama. Od svргavanja Miloševića država je isto tako poslala jasnú poruku da planira da ravnopravno tretira Bošnjake i Srbe, kako je tadašnji predsednik Vlade Zoran Živković rekao Srbima u manastiru Sopoćani 2003. godine.²¹⁰ Međutim, Bošnjaci još uvek imaju mnoge legitimne pritužbe i još postoje oblasti u kojima ima trzavica, što često pojačava napetost. U nekim slučajevima i dalje se radi o smišljenim postupcima, sa jasnom namerom provociranja, u nekim se radi o nepromišljenim incidentima, dok su ostali posledica velikih predrasuda. Neki od njih kao da predstavljaju odraz neke državne politike kojom bi se Bošnjaci marginalizovali, ili kojom bi im se život učinio toliko neprijatnim da bi ih to nateralo da odu. Određe snage još uvek pokušavaju da destabilizuju Sandžak, uključujući ekstremne elemente unutar Srpske pravoslavne crkve, Islamsku zajednicu, policiju, službu državne bezbednosti (BIA) i vojnu službu bezbednosti (KOS), kao i nacionalističke političke snage na republičkom nivou koje su povezane sa Srpskom radikalnom strankom, DSS i SDA. Svima njima je izgleda bilo u interesu da održavaju etničku napetost na visokom nivou.

Povratak izbeglica predstavlja ključno pitanje. Velika većina bošnjačkih izbeglica još se nije vratila svojim kućama u opštini Priboj, a Vlada Srbije nije učinila ništa kako bi stvorila uslove koji bi omogućili njihov bezbedan povratak. U celoj opštini samo tri porodice su se vratile u svoje predratne domove, najvećim delom zahvaljujući UNHCR. U selu Sjeverin, od 80 bošnjačkih domaćinstava koliko ih je bilo pre 1991. godine ostalo je samo njih devet i svako do njih čine starci. Počinjeni etničkog čišćenja, ubistava i paljenja kuća još uvek slobodno šetaju ulicama Priboja i plaže Bošnjake koji žele da se vrate. Beograd nije preuzeo nikakve mere protiv njih, a opštinska vlast -- naročito

²¹⁰ Razgovor Krizne grupe sa organizatorom skupa.

predsednik Skupštine opštine Milenko Milićević -- javno poriče obim etničkog čišćenja, tvrdeći da je samo četiri sela bilo delimično ugroženo.²¹¹

Još uvek se održavaju srpske nacionalističke proslave, posvećene istoriji borbe protiv Bošnjaka. Najskoriji incidenti koji su izazvali veliku pažnju javnosti desili su se u Priboju noću, od 8. do 10. jula 2004. godine, uoči komemoracije devetogodišnjice masakra u Srebrenici. Tom prilikom grupe Srba isle su ulicama, pevali pesme kojima se veličaju Karadžić i Mladić, uzvikivali da će pretvoriti Novi Pazar u drugi Vukovar, a Sjenicu u drugu Srebrenicu²¹² i ispisivale grafite sledeće sadržine: "Cigani napolje", "Srbija Srbima", "Smrt Šiptarima [Albancima]", i "Svaki je Srbin Radovan".²¹³

Posle albanskog nasilja nad Srbima na Kosovu, 17. marta 2004. godine, dobro organizovana rulja u Srbiji zapalila je džamije u Beogradu i Nišu, jer policija gotovo ništa nije učinila da ih u tome spriči. Ovo je izazvalo zabrinutost među Bošnjacima, od kojih se mnogi pitaju da li je policija zaista posvećena zaštiti njihovih prava.

Beogradski tabloidi često objavljaju neverovatne priče i senzacionalne naslove posvećene Sandžaku i Bošnjacima. Većina tih tekstova sadrži preuveličavanja, a neki od njih su potpune izmišljotine, uključujući priče koje se odnose na terorističke célije Al-Kaide i naoružane islamske ekstremiste. Često se čini da su ovi tekstovi namerno smišljeni tako da pojačaju etničku napetost i poseju strah među Srbima. Oni se obično objavljaju u listovima koji deluju kao paravan službe državne bezbednosti.²¹⁴

Bošnjaci se uglavnom žale na ponašanje saobraćajne policije na području između Kraljeva i Novog Pazara. Brojni sagovornici Krizne Grupe su rekli da ih je policija zaustavila pod sumnjivim izgovorom, samo zbog toga što njihov auto ima novopazarsku registraciju. Oni su takođe izdvojili slučajeve u kojima je policija maltretirala islamske sveštenike, kada bi ih zaustavila u saobraćaju. Vozila bosanske registracije će gotovo sigurno biti zaustavljena, što predstavlja veliki problem, s obzirom da mnogi Bošnjaci imaju rodbinu u toj zemlji.

²¹¹ Saopštenje od 23. februara 2005, Odbor za zaštitu ljudskih prava i humanitarnu djelatnost, Priboj.

²¹² Vukovar je grad u Hrvatskoj, koji je jugoslovenska vojska žestoko granatirala, 1991. godine; Srebrenica je mesto gde su bosanski Srbi masakrirali preko 7.000 Bošnjaka, 1995. godine. Anonimni leci, sa porukom iste sadržine, u to vreme su deljeni po Sjenici.

²¹³ "U Priboju ponovo jezive poruke bošnjacima", Odbor za zaštitu ljudskih prava i humanitarnu djelatnost, Priboj, 14. juli 2004.

²¹⁴ "Sandžački vukovi prete Srbiji," *Večernje novosti*, 14. oktobar 2004.; "Muslimanski verski fanatici uzburkali javnost - Vehabije u Srbiji," *Blic*, 13. februar 2004.

Sudeći po svemu što je rečeno, pripadnici kraljevačke policije su arroganti, korumpirani i puni predrasuda. Oni su takođe poznati po tome što oduzimaju i zaplenjuju vozila, koristeći najprovidnije izgovore.²¹⁵

Etnička neravnoteža u državnim institucijama, u opštinama u kojima većinu stanovnika čine Bošnjaci, ne postoji samo u navedenim primerima vezanim za policiju i pravosuđe, već obuhvata i opštinske organe vlasti, poreske organe, inspekcije i PTT. Od septembra 2004. godine, Poreska uprava u Sjenici zaposlila je devet Bošnjaka i osam Srba. Pošta, čiji je direktor Srbin, zaposlila je sedamnaest Srba i šesnaest Bošnjaka. U Prijepolju, službenici Poreske uprave i Nacionalne štedionice većinom su Srbi, a u opštinskoj građevinskoj upravi uopšte nema Bošnjaka, dok Kulturni centar ima samo jednog radnika bošnjačke nacionalnosti, od ukupno 18 zaposlenih. Samo dvoje, od oko 50 ljudi koji su tokom proteklih četiri godine primljeni na radna mesta u opštini Prijepolje (jedan od petnaest u 2004. godini), su Bošnjaci, dok je samo 10 radnika opštinske administracije, od oko 90 zaposlenih, bošnjačke nacionalnosti.²¹⁶

Na područjima u kojima su Bošnjaci u manjini, situacija je još gora. Petnaest članova lokalnih školskih odbora na području Prijepolja, od ukupno 81 su Bošnjaci. U selu Velika Župa u opštini Prijepolje, većina učenika osnovne škole su Bošnjaci, ali u školskom odboru nema ni jednog Bošnjaka. Isto tako nema Bošnjaka u školskom odboru u Seljašnici, takođe u okolini Prijepolja, gde je odnos učenika 1:1.²¹⁷ U Priboju ni jedan od direktora devet javnih ustanova i preduzeća nije Bošnjak, a samo osmoro članova njihovih upravnih odbora, od ukupno 81, su Bošnjaci. Samo četvoro od ukupno 72 člana školskih odbora u Priboju su Bošnjaci, a samo 15 zaposlenih u opštinskoj administraciji od ukupno 79 su Bošnjaci. Opštinski i krivični sudovi imaju devet sudija, od kojih su dvoje Bošnjaci.²¹⁸ Do 1992. godine Bošnjaci su činili skoro 40 procenata radne snage u fabričkim kamionima i autobusima "FAP", a danas ih je svega pet procenata.²¹⁹

²¹⁵ Predstavnici Krizne grupe su se, u nekoliko navrata, našli na meti korumpirane policije.

²¹⁶ Svi statistički podaci uzeti su izveštaja koji je Semih Kačar, predsednica Sandžačkog odbora za ljudska prava i slobode, iznala na seminaru održanom u Priboju, 22. februara 2005.

²¹⁷ Fenomen školskih odbora ukazuje na to kakvu ulogu članstvo u političkoj stranci ima u izboru za ove funkcije.

²¹⁸ Svi statistički podaci uzeti su izveštaja koji je Semih Kačar, predsednica Sandžačkog odbora za ljudska prava i slobode, iznala na seminaru održanom u Priboju, 22. februara 2005.

²¹⁹ Prepiska Krizne grupe sa Odborom za zaštitu ljudskih prava i humanitarnu djelatnost, Priboj.

Godine 2000. od svih regionala u Srbiji Sandžak je imao najmanji broj telefonskih priključaka (3 do 4 procenta), u velikoj meri zbog svog izolovanog geografskog položaja i verovatno decenija namernih niskih ulaganja. Većina telefonskih centrala nalazila se u srpskim selima ili blizu njih, zbog čega se ukorenila predrasuda prema Bošnjacima po pitanju dobijanja telefona. Takođe je postojala očigledna diskriminacija na nacionalnoj osnovi u pogledu cena priključka. Čak je i danas očigledna ova diskriminacija nasleđena iz prošlosti, pa tako u zgradi "Hadžet", koja ima 50 stanova i koja se nalazi u centru Novog Pazara nema telefona. Oni koji su imali sreće da im se odobri telefonska linija, moraju da čekaju na priključenje mesecima ili godinama, a podmićivanje lokalnih zvaničnika "Telekoma Srbija" je svakidašnja pojava. Što se tiče dobijanja telefona, diskriminacija je ubičajena, kako na nacionalnoj tako i na političkoj osnovi.²²⁰ Pojedinci ili organizacije koji su se javno politički suprotstavljali Ugljaninovoj stranci SDA, izjavili su da su imali problema da dobiju telefonski priključak. Problem je delom prouzrokován zbog mita i korupcije na lokalnom nivou, delom zbog nerazvijenosti, a delom zbog nasleđa politike koja je bila naklonjena Srbima.

Bez obzira na to, slika se možda ipak postepeno menja. Tokom proteklih četiri godine "Telekom Srbija" je uložio ogromna sredstva u ovaj region, tako da je gustina priključaka povećana za najmanje 10 procenata, a značajna ulaganja se nastavljuju. "Telekom Srbija" je, 17. marta 2005. godine imenovao Novi Pazar za "izvršnu jedinicu", učinivši ga *de facto* regionalnim centrom, a zahvaljujući tome trebalo bi da se razvije kvalitet i dostupnost usluga.

Ipak, ni Bošnjaci nisu potpuno nedužni. Otkako je 2000. godine, KLS/SDA preuzeala vlast u Novom Pazaru, bilo je incidenata zbog kojih su se Srbi u svojoj sopstvenoj zemlji osećali kao neko ko nije dobrodošao. Ovde se misli na nepomišljenu upotrebu bošnjačkih "nacionalnih simbola" u javnim ustanovama, kao i na primere kada su pojedini bošnjački omladinci grudvama i kamenjem gađali pravoslavne sveštenike.

Srpska pravoslavna crkva je posebno osetljiva na ono što smatra nepoštovanjem svetih srpskih gradova od strane Bošnjaka. Crkva iz trinaestog veka u okviru

²²⁰ Iako se Bošnjaci u Novom Pazaru, Tutinu i Sjenici žale da je cena od 500 evra za uvođenje telefona veća nego u ostalim krajevima Srbije, ne postoje standardne tarife za uslugu priključivanja telefona. Krizna grupa je otkrila da cena varira od opštine do opštine i da se kreće od 75 do 500 evra, u zavisnosti od stanja lokalne infrastrukture. Opštine takođe često na to dodaju još neke takse. Na primer, u Koštunićima, rodnom mestu premijera Košturnice, telefonski priključak košta 700 evra.

manastira Sopoćani nalazi se na UNESCO listi svetske kulturne baštine, uz još nekoliko objekata u okolini.²²¹ Iako je u okolini gradnja zabranjena, tokom proteklih decenija bespravno su sagrađeni neki objekti, uglavnom vikendice i restorani koje su podigli novokomponovani bogataši iz Novog Pazara. Većinu zemljišta Bošnjaci su kupili od Srba, koji su odatile otišli zbog slabe privredne situacije. Opština Novi Pazar je omogućila ovakvu bespravnu gradnju, često zbog mita. Crkva ovo vidi kao skrnavljenje svetog mesta. Manastir Đurđevi Stupovi, koji se nalazi na brdu iznad Novog Pazara, ugrožen je na sličan način, ne samo zbog vikendica, već i zbog obližnje ciglane. Često su ovi objekti građeni bez važeće dozvole ili na osnovu sumnjivih privremenih dozvola. Uporni pokušaji Bošnjaka da izgrade benzinsku pumpu u blizini crkve svetog Petra i Pavla iz devetog veka ne prestaju da smetaju srpskoj zajednici.

Slučaj u kojem su za vreme Miloševićevog režima 24 Bošnjaka optužena za terorizam i delovanje protiv države predstavlja još jedan izvor napetosti. Taj slučaj se razvlači po sudovima još od 1994. godine, kako zbog već pomenutog lošeg stanja u pravosudju, tako i zbog toga što SDA čini sve što je u njenoj moći da spreči da ovaj predmet bude okončan. Opstrukcija se obično vrši tako što se optuženim Bošnjacima i svedocima naloži da se ne pojave na sudu.²²² U decembru 2004. godine sudsija je ponovo odložio suđenje zato što se svi optuženi nisu pojavili.²²³ Kada je pretres nastavljen, u januaru 2005. godine policija je silom privela dvojicu optuženih iz Sjenice. Međutim, postupak je ponovo odložen jer se tužilac nije pojavio. Dokle god traje sudski postupak, SDA može da izigrava žrtvu progona od strane Srba. Okončanjem ovog predmeta (odbacivanjem neutemeljenih optužbi) mnogo toga bi se postiglo po pitanju ublažavanja napetosti.

Uprkos svim problemima u Sandžaku, trenutno jedino potencijalnu opasnost od izbijanja nasilja realno predstavlja ponašanje navijača sportskih klubova, za vreme trajanja i po završetku sportskih manifestacija. Za vreme vladavine Miloševića takvi klubovi često su bili mesta gde su se regrutovali pripadnici paravojnih

²²¹ Na UNESCO-voj listi svetske kulturne baštine nalaze se i grad Stari Ras, manastir Sopoćani, crkva sv. Petra i nekropolja, manastir Đurđevi Stupovi i tvrđava Gradina, sa donjim gradom Trgovištem.

²²² Razgovor Krizne grupe sa nekim od optuženih kojima se sudi.

²²³ Novinska agencija "Sanapress", 24. decembar 2004. Tužilac je pokrenuo postupak 1993. godine, na osnovu dokaza koje je fabrikovala Miloševićeva tajna policija kako bi zastrašila Bošnjake i njihove vođe. Prema rečima Šefka Alomerovića, taj dokaz se sastoji isključivo od dnevnika, sa podacima o sastancima prijatelja koji su bili zabrinuti za dobrobit svojih porodica i suseda.

formacija, a tradicija navijača-siledžija se nastavlja. Nekoliko sandžačkih klubova povezano je sa političkim strankama: Ugljaninov SDA drži "Torcidu", Ljaljićev SDP drži "Ultra-Azzuro". Ostali klubovi su: "Sandžački ekstremisti", "Horda zla" i "Hadžetani". Pripadnici ovih klubova su agresivni i kao da traže nevolje. Uvek postoji rizik kada sportski klubovi iz Novog Pazara igraju protiv klubova iz obližnjeg srpskog grada, Raške. Svaki put kada se igra utakmica između bošnjačkih i srpskih timova, navijači i jedne i druge strane međusobno se vredaju na nacionalnoj osnovi.²²⁴

Malo je falilo da neke utakmice prerastu u nasilje, uključujući fudbalsku utakmicu između novopazarskog kluba i beogradskog kluba, "Rad",²²⁵ kao i žensku odbojkašku utakmicu koja je igrana između turske i jugoslovenske juniorske reprezentacije. U septembru 2002. godine, Srbi iz Kosovske Mitrovice i Raške vozili su se po centru Novog Pazara kada je Jugoslavija pobedila SAD na Svetskom prvenstvu u košarci, koje je održano u Indijanapolisu. Oni su trubili automobilskim sirenama, vikali i provocirali Bošnjake, koji su ih gađali kamenjem. Za vreme fudbalske utakmice u Nišu, 19. marta 2005. godine, gostujući navijači "Torcide" uzvikivali su parole: "Ubijte Srbe!", "Hašim Tačić!" i "Nikad Srbija!", dok su mahali turskim zastavama i gađali policiju i ostale gledaoce ciglama, kamenjem, cigaretama, upaljačima i svim ostalim stvarima koje su im bile pri ruci. Iako je huliganstvo na fudbalskim utakmicama ubičajena pojавa širom Srbije, u Sandžaku ono ima etničke konotacije koje mogu da dovedu do rapidnog izbijanja međunacionalnog nasilja.

Bilo koja vrsta etnički motivisanih grafita ili propagande u ovom regionu izaziva napetost kod svih njegovih stanovnika. Dana 22. i 23. marta 2005. godine, antisemitski grafiti i posteri osvanuli su preko noći širom Srbije, kao i u Sandžaku, u okviru dobro organizovane kampanje.

Očigledno je da je potrebno preći dug put, pre nego što nacionalne manjine u Srbiji budu mogle da žive u okruženju u kojem nema diskriminacije i opasnosti od novog nasilja, a izgleda da to malo ko u Skupštini Srbije razume. Dana 5. aprila 2005. godine, Esad Džudžević smenjen je sa funkcije predsednika Odbora za međunacionalne odnose Skupštine Srbije, glasovima

²²⁴ Srpski navijači su poznati po tome što uzvikuju parole: "Ovo je Srbija!", "Smrt Turcima!" i ostale slične uvrede, dok im bošnjački navijači uzvraćaju parolama: "Ovo je Turska!" i "Alahu Akbar!" i mašu turskim zastavama.

²²⁵ Navijači ovog manje značajnog beogradskog kluba poznati su po tome što su primitivni i agresivni. Oni aktivno traže i učestvuju u okršajima sa navijačima drugih fudbalskih klubova, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost.

poslanika Šešeljevog SRS, Miloševićevog SPS i Koštuničinog DSS, koji su se svi uvredili za vreme sednice tog odbora održane u Novom Pazaru, na kojoj su predstavnici lokalnih nevladinih organizacija izrazili zabrinutost u vezi sa kršenjem ljudskih prava Bošnjaka. Dok Bošnjaci u Sandžaku budu širili svoj uticaj unutar političkih struktura post-miloševičevske Srbije, koje se polako demokratizuju, moraće posebno da povedu računa o tome da ne rade Srbima ono što su Srbi njima godinama radili, kao i da ne vrše diskriminaciju nad lokalnim manjinama.

G. MEDIJI

Od nestanka Titove Jugoslavije, početkom 1990-ih godina, medijska scena u Srbiji dramatično se izmenila, počevši od dominacije državnih medija i medija pod kontrolom države do rasparčavanja, praćenog pojmom sve većeg broja privatnih medija. Struktura medija u Sandžaku odražava strukturu lokalnih medija u Srbiji uopšte.²²⁶ Postoje mediji koji su u vlasništvu opštine, koji su delovali kao državna propaganda, kao i privatni mediji koji su se pojavili za vreme i posle vladavine Miloševića. Prema Zakonu o radiodifuziji i Zakonu o informisanju, Radiotelevizija Srbije (RTS) trebalo je da se transformiše u javni servis, a država je putem privatizacije treba da se odrekne vlasništva nad štampanim i elektronskim medijima. Do sada je država trebalo da završi i proces regulisanja i dodele frekvencija elektronskim medijima, ali u stvarnosti je malo toga učinjeno, pa su mediji u suštini ostali u onoj istoj neregulisanoj sivoj zoni u kojoj su bili i za vreme vladavine Miloševića.

Pojava velikog broj novih medija nije nužno donela i bolji kvalitet programa, niti bolju političku klimu. Politička elita i stranke u Srbiji, kao i u Sandžaku, i dalje koriste stari propagandni model tretiranja medija koji datira još iz doba komunizma.²²⁷ Oni koji su se nekada žestoko bunili protiv zloupotrebe medija od strane komunističkih vlasti sada ovaj model smatraju pogodnim i delotvornim jer sada služi njihovim potrebama.

Postoje brojne prepreke razvoju profesionalnih i nezavisnih medija. Prvu prepreku predstavlja to što

²²⁶ U Srbiji postoji preko 1.300 emitera, od kojih većina ne rade legalno. S obzirom da ministarstva koja su nadležna za medije i telekomunikacije nemaju kompletan spisak takvih medija, nije moguće govoriti o svim medijima u Sandžaku. Stoga se ovaj izveštaj bavi isključivo najpopularnijim medijima koji imaju najveću gledanost odnosno slušanost.

²²⁷ Ovaj model detaljno opisuju E. Herman i N. Chomsky, u delu, *Manufacturing Consent – Political Economy of the Mass Media* (Vintage Books). Vidi takođe: Chomsky, *Necessary Illusions - Thought Control in Democratic Societies* (Pluto Classics).

političke elite imaju slab osećaj za demokratske vrednosti i demokratsku praksu. Njihovi pripadnici formirali su se kao ličnosti u vreme kada je na snazi bio jednopartijski politički sistem, u kojem je moć imao onaj ko je kontrolisao medije, tako da oni sada žele da nastave takvu praksu, kako bi očuvali svoje pozicije. Drugu prepreku predstavlja teškoća da se obezbedi komercijalna održivost jedne medijske kuće. Kao posledica toga, većina vlasnika ili urednika medija nalazi se pod uticajem ili pod kontrolom političkih stranaka i ekonomске elite, koja manipuliše medijima i drži ih na kratkoj uzici, kada je finansiranje u pitanju. Tako nastaje i treća prepreka, a to je nedostatak nezavisne uredivačke politike, zbog čega su čitaoci i gledaoci često uskraćeni za tačne informacije. Novinari u Sandžaku suočeni su sa još jednom preprekom koju predstavlja veoma podeljena politička scena, prouzrokovana sukobom između dve glavne bošnjačke stranke. Ugljanin i Ljajić traže od novinara da budu na njihovoj strani i vrše snažan pritisak na nezavisne novinare.²²⁸

Dostupni su brojni međunarodni programi i sredstva, namenjena za pomoć razvoju nezavisnih medija. Nažalost, u Sandžaku ima vrlo malo onih koji poseduju neophodno znanje i veštine za sastavljanje kvalitetnih predloga projekata.

Sandžak ima jednu novinsku agenciju, "Sanapress", koja je tesno povezana sa nevladinom organizacijom Građanski forum. Preko hiljadu pretplatnika u Srbiji i inostranstvu svakodnevno dobija vesti ove agencije putem elektronske pošte. U Sandžaku postoje i četiri značajne štampane publikacije. Novopazarski nedeljnik *Sandžačke novine*, u privatnom je vlasništvu i uglavnom se bavi događajima u Novom Pazaru, Sjenici i Tutinu, a pre svega odražava stavove Ugljanina i SDA.²²⁹ Islamska zajednica Sandžaka objavljuje mesečnu reviju *Glas Islama*. To je specijalizovano glasilo koje čitaju najrevnosniji vernici, a u političkom smislu ovaj list je veoma uticajan, naročito zahvaljujući tome što se njegovi napisi često prenose na dersu, predavanjima koja se drže nakon večernje molitve. Opština Prijepolje je vlasnik i izdavač lista *Glas Polimla*, ali zbog ograničenog budžeta njegovo izlaženje je neredovno i na sve manjem broju stranica. Događaji koje ovaj list pokriva uglavnom se svode na ono što se dešava u Prijepolju i Priboru. List

Parlament, koji sporadično izlazi, u velikoj meri se nalazi pod uticajem Ljajićevog SDP. Usled nedostatka odgovarajućih finansijskih sredstava i zdrave poslovne strategije, ovaj list nije u stanju da redovno izlazi i tako stekne stalnu čitalačku publiku. Iako je njegov poslednji broj izašao pre više od dve godine, ovaj list je aktivan u zavisnosti od političkih potreba SDP. U periodu od 1993. do 2001. godine, prva i jedina nezavisna publikacija u Sandžaku bila je "Has", list koju su objavljivali nevladina organizacija i nezavisna izdavačka kuća "DamaD".²³⁰

Budući da nijedna od ovih publikacija ne uspeva da ostvari dovoljno veliki prihod od reklama da bi mogla sama da se finansira, sve one moraju da se oslanjam na dotacije. Njihovi politički pokrovitelji rezonuju da je bolje držati novine na skromnom budžetu i tako ostvarivati potpunu kontrolu nad njihovom uredivačkom politikom, nego im dozvoliti da postanu finansijski nezavisni, jer bi u tom slučaju mogli da se okrenu kritičkom pisanju. U Novom Pazaru kao i u širem regionu Sandžaka postoji realna potreba za jednim kvalitetnim, nezavisnim dnevnim listom. Takav list ne bi predstavljao konkurenčiju dnevnim listovima koji se objavljaju u Beogradu, ali kada bi mogao objektivno da izveštava o lokalnim događajima to bi obezbedilo značajnu platformu za konkurenčiju među političkim opcijama.

Posle ogromne ekspanzije privatnih elektronskih medija 1990-ih godina,²³¹ skoro svako selo i manji grad u Srbiji -- uključujući Sandžak -- dobilo je po nekoliko "emitera". To je često značilo da je svaki amater koji je imao osnovni, kućni stereo sistem mogao da postavi mali predajnik i tako postane vlasnik radio stanice, a neko ko je imao video rekorder i video kameru, mogao je da otvori TV stanicu. Te stanice obično nisu pružale nikakvu pravu korist svojim lokalnim zajednicama i imale su vrlo malo uticaja na politički i društveni život. Većina njih isključivo je puštala muziku i video spotove, po želji suseda i rođaka, koji su ih naručivali i plaćali.

Elektronski mediji u Sandžaku su ili u privatnom vlasništvu ili su u vlasništvu opština. Postoji nekoliko važnijih lokalnih televizijskih stanica. *Regionalna TV*, koja se finansira iz budžeta tri opštine u kojima većinu stanovnika čine Bošnjaci, donedavno je kontrolisao

²²⁸ Jedan takav primer desio se 4. oktobra 2004, kada je Ugljanin telohranitelj sprečio uglednu novopazarsku novinarku, Ivanu Milić, da prisustvuje prvoj konferenciji za novinare koju je Ugljanin organizovao kao gradonačelnik Novog Pazara. Taj telohranitelj je njoj rekao da je "nepoželjna", jer rukovodstvo stranke SDA smatra da njena TV stanica -- *Jedinstvo* -- podržava Ljajića.

²²⁹ Taj list je dobio finansijsku podršku iz budžeta ove tri opštine.

²³⁰ "Damad" vodi Šaban Šarenkapić -- pesnik i novinar. On takođe vodi sandžački ogrank Nezavisnog udruženja novinara Srbije (NUNS-a).

²³¹ Kada je Milošević skinut s vlasti, u oktobru 2000. godine, postojalo je otprilike 1.000 aktivnih emitera. Usled neefikasne regulative i loše primene zakona, njihov broj je nastavio da raste, tako da u Srbiji sada verovatno postoji 1.300 elektronskih medija.

Ugljanin i ona je svojim programskim sadržajem pre svega bila prilagođena ukusu Bošnjaka, jer je uglavnom emitovala programe koji su bili naklonjeni stranci SDA, kao i vesti o aktivnostima sandžačkih poslanika u Skupštini Srbije, Bajrama Omeragića i Esada Džudževića. Da ne bi povredila osećanja lokalnih nacionalista iz SDA niti verska osećanja svojih gledalaca, ova televizija nije htela da emituje spotove popularnih balkanskih estradnih zvezda kao što su Ceca, Jelena Karleuša i Aca Lukas, a u čitavom nizu latinoameričkih sapunica koje je emitovala cenzurisala je ljubavne scene i scene u kojima protagonisti nose kupaće kostime.²³² Kao što je već rečeno, ova televizija je jednom nedeljno emitovala ders radikalnog sarajevskog propovednika Bugarija.²³³ Takođe je direktno prenosila emisije bošnjačke nacionalističke TV *Hajat* iz Sarajeva. Za vreme Ramazana i drugih islamskih praznika, verski sadržaji su u velikoj meri bili zastupljeni u njenoj programskoj šemi. Programski sadržaji često nisu bili naklonjeni Srbima, koji retko gledaju ovu stanicu.²³⁴ Otkako su, u februaru 2005. godine smenjeni Ugljaninovi direktori, novi direktor ove televizije Elijas Rebronja najavio je da više neće emitovati Bugarijeva obraćanja, kao i da će početi da emituje programe koji više odražavaju zvanične stavove Islamske zajednice. On je još najavio da će početi da emituje programe koje pravi Srpska pravoslavna crkva, a takođe je objavio prestanak cenzure.

Televizija *Jedinstvo* je u privatnom vlasništvu, a kontroliše je Dane Belić, Srbin i bivši JUL-ovac. Ton ove televizije je u etničkom smislu neutralniji od *Regionalne TV*. Njena urediščka politika favorizuje Ljajića -- mnogi posmatrači ovoj stanci pripisuju zasluge, smatrajući da je ona značajno doprinela Ljajićevim rezultatima na izborima 2004. godine -- i delimično prenosi emisije beogradska TV stanica *B92*. Ovu televiziju gledaju i Srbi i Bošnjaci. Posmatrajući način na koji su pre februara 2005. godine *Regionalna TV* i *TV Jedinstvo* izveštavale o događajima u Novom Pazaru, lako bi mogao da se stekne utisak da se radi o dva potpuno različita grada. Postavljanjem generalnog sekretara SDP na čelo *Regionalne TV*, Ljajić

sada kontroliše dve glavne televizijske stанице u Novom Pazaru.

Susedni grad, Raška, u kojem većinu stanovnika čine Srbi, ima TV stanicu koja uglavnom prenosi emisije iz programa nacionalnih televizijskih mreža u Srbiji, uz nešto skromnih lokalnih sadržaja, od kojih je većina snažno prosrpski orijentisana. Pripadnici SPS Bošnjaci su nekoliko puta napali i oštetili predajnik ove televizije, a lokalna policija nije uspela da uhvati počinioce.

Glavne opštinske radio stanice (*Radio Novi Pazar*, *Radio Glas Polimla*, *Radio Pribor*) su pod političkom kontrolom osnivača, nemaju dovoljno finansijskih sredstava, a u tehničkom smislu su zaostale. Kada je 2001. godine *Glas Polimla* kritikovao gradonačelnika Prijepolja Stevu Purića iz SPS, on je blokirao finansiranje ove radio stанице, pa je bilo potrebno posredovanje OEBS. Kasnije je jedan ekspert OEBS za medije predložio opštinskim vlastima da izvrše privatizaciju medija kako bi ih naterale da opstanu na tržištu. Predloženi model za Prijepolje (i druge opštine) podrazumevao je da te medije otkupe zaposleni/rukovodstvo. Iako je Zakon o radiodifuziji, kojim je predviđena obavezna prodaja medija u vlasništvu opština donet 2002. godine, on još nije počeo da se primenjuje, tako da su u većem delu Srbije, uključujući Sandžak, mediji i dalje pod političkom kontrolom.

Novopazarski *Radio 100+* je privatna radio stanica koju su zajednički osnovali lokalni novinari i beogradска novinska agencija "Beta". Taj radio se ističe po tome što ni jednoj etničkoj grupi niti političaru ne drži stranu. On ima stručne kadrove različitih nacionalnosti i pravi politički uravnotežene emisije, koje se dopadaju i jednoj i drugoj etničkoj zajednici. Međutim, ta radio stаница delimično zavisi od međunarodne pomoći i bilo bi joj jako teško da opstane ako se bude izdržavala isključivo od reklamnih prihoda.²³⁵

Iako novopazarska radio i TV stаница *San* po svemu sudeći predstavljala dobar primer komercijalne inicijative, i ona je od SDA dobijala finansijska sredstva za otvaranje.²³⁶ Stanicu, koja je zvanično potpuno privatna i nezavisna, osnovao je, krajem 1990-ih Ruždija Šabotić u svojoj kući. Zaposleni su uglavnom bili mladi-početnici, punu entuzijazma i iz obe etničke zajednice. U emisijama *RTV San* uglavnom su izbegavane političke teme, tako da je ona prevashodno bila okrenuta ka zabavnim sadržajima, izuzev organizovanja humanitarnih kampanja na lokalnom nivou. Međutim *RTV San* je počela blago da kritikuje opštinske

²³² Očekuje se da će se situacija u tom pogledu promeniti. Nakon opštinskih izbora, u septembru 2004, Skupština opštine Novi Pazar imenovala je Elijasa Rebronju, urednika lista *Parlament*, za direktora *Regionalne TV*. Ugljanin je javno izrazio nezadovoljstvo zbog toga što je izgubio kontrolu nad ovom značajnom medijskom kućom.

²³³ Vidi Odeljak IV B 1, u prethodnom tekstu.

²³⁴ *TV Hajat* je konzervativna muslimanska nacionalistička TV stаница iz Sarajeva. Zbog načina na koji ona izveštava o ratnim događajima u Bosni, mnogi Srbi bi mogli da se osećaju neprijatno.

²³⁵ Finansijska sredstva obezbedila je francuska vlada.

²³⁶ Razgovor Krizne grupe sa bivšim finansijskim referentom SDA.

vlasti SDA, ali se ispostavilo da čak ni dobromamerna kritika nije našla na dobar prijem, pa je stranka ukinula finansiranje ovoj RTV stanici, a mnoge firme su prestale da se na njoj reklamiraju iz straha od SDA. Pošto *RTV San* nije mogala sâma da ostvari dovoljne prihode, prestala je sa radom 2003. godine, pošto Šabotić nije uspeo da dobije dozvolu za emitovanje programa na područjima preko granice sa Kosovom i Crnom Gorom.

Razvoj medija u Sandžaku predstavlja naličje demokratskog razvoja, u opštem smislu, i stoga bi ga trebalo pažljivo pratiti. Da bi se stvorili istinski nezavisni mediji, prvo mora da se izvrši privatizacija preostalih državnih medija. Posebno treba obratiti pažnju na četiri sandžačke opštine, koje imaju medije u svom vlasništvu (Nova Varoš, Prijepolje, Priboj i Novi Pazar). Po zakonu, opštine su obavezne da se odreknu vlasništva nad takvim medijima do jula 2006. godine.

Do sada su sandžački mediji bili primorani da balansiraju između političkog pritiska i potreba da služe lokalnoj zajednici, što je, u najboljem slučaju davalо ograničene rezultate. Nerealno je očekivati veliki napredak sve dok se ne podigne opšti nivo obrazovanja, političke kulture i svesti, a za to je potrebno i vremena i strpljenja. U međuvremenu, ekonomski stvarnost primoraće mnoge medije da prestanu sa radom ili da potraže neki komercijalni izvor prihoda.

H. USTAVNE I PRAVNE PREPREKE

Problemi koje Srbija ima sa svojim nacionalnim manjinama ne moraju nužno biti prouzrokovani ustavom iz 1990. godine, koji je donet za vreme Miloševićeve vladavine, ali dok je još postojala Titova Jugoslavija (SFRJ). U njemu je Srbija definisana kao država njenih građana, a ne kao nacionalna [srpska] država. U saveznom ustavu, Muslimani su ili priznati kao konstitutivni narod na teritoriji cele zemlje. U ustavu Miloševićeve krnje Jugoslavije (SRJ) iz 1992. godine, kao ni u Ustavnoj povelji Državne zajednice Srbija i Crna Gora iz 2003. godine, ne pominju se ni Bošnjaci, ni Muslimani, niti bilo koja druga nacionalna manjina. Bez obzira na to, one su uključene u politički život na nivou Državne zajednice, u kojoj dva Bošnjaka imaju ministarske funkcije: funkciju ministra za ljudska i manjinska prava (Rasim Ljajić iz Srbije) i ministra za unutrašnje ekonomski odnose (Amir Nurković iz Crne Gore).

Potreba za unapređenjem standarda i mehanizama za zaštitu manjina u Srbiji bila je jedna od retkih stvari oko kojih u DOS nije bilo internih nesuglasica posle svrgavanja Miloševića sa vlasti, a Vlada je rado prihvatala stručnu pomoć iz inostranstva. Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina koji je stupio na

snagu 27. februara 2002. godine sročen je jezikom koji je preuzet iz tekstova najznačajnijih evropskih konvencija, povelja i deklaracija na temu manjina i koji je u mnogim aspektima vrlo sličan jeziku kojim su napisani standardi Saveta Evrope u oblasti ljudskih prava.

Ključna odredba tog zakona omogućila je stvaranje izabranih veća nacionalnih manjina, ali je ostala nejasna u smislu načina na koji je definisala postupak njihovog izbora i nije precizirala način njihovog finansiranja. Time je zakon doveo u nezgodan položaj BNVS i druga veća nacionalnih manjina, jer mnogi Bošnjaci nisu mogli da veruju da BNVS nema budžet iz kojeg bi se finansirao njegov rad, pa su zbog toga počeli da preispituju njegov rad.²³⁷ Sredstva su obezbeđena iz budžeta Republike Srbije tek 2004. godine.

Međutim, zakon o zaštiti prava manjina usvojen ja na saveznom nivou. Srbija i Crna Gora insistirale su na tome da ljudska prava budu oblast u kojoj će republike imati odgovornost, bez obzira na buduće odnose, a međunarodna zajednica je pogrešno bila uverena da će savezni zakoni imati primat nad republičkim zakonima. Već 2003. godine je Jugoslavija transformisana u Državnu zajednicu Srbija i Crna Gora, čije zajedničke pravosudne institucije još uvek ne funkcionišu. Da bi prava manjina mogla biti zaštićena, republičke skupštine moraju da usvoje zakone na republičkom nivou. U Crnoj Gori je u toku izrada novog zakona, a u Srbiji se stari savezni zakon o zaštiti prava manjina ipak smatra važećim, iako još uvek nije usvojen na republičkom nivou.

Do diskriminacije prema nacionalnim manjinama često dolazi zbog netolerantne i nacionalistički nastrojene političke kulture, kao i zbog dvosmislenih zakona koji ostavljaju dosta prostora za diskriminatorska tumačenja. Više takvih zakona i propisa doneto je za vreme vladavine Miloševića, kako bi se obezbedio pravni osnov za diskriminaciju prema manjinama. Neki od njih su i dalje važeći. Oni na prvi pogled, ne deluju diskriminatorski, ali jezik kojim su napisani, a koji je namerno neodređen, omogućio je birokratama da ih sprovode na diskriminatorski način. Većina ovih zakona prvobitno je imala za cilj da se vlastima obezbedi kontrola nad kosovskim Albancima, ali se u međuvremenu ispostavilo da bi oni mogli da posluže i protiv ostalih nacionalnih manjina, uključujući Bošnjake. Za vreme vladavine

²³⁷ Uzeto iz zaključaka trodnevne panel diskusije na temu: "Manjine - Suočavanje sa stvarnošću", u kojoj su učestvovali stručnjaci i predstavnici nacionalnih veća. Održana je na Paliću u februaru 2004. Tu panel diskusiju organizovala je NVO Fond za socijaldemokratske inicijative (FoSDI), pod pokroviteljstvom misije OEBS u Srbiji i Crnoj Gori.

Miloševića postojala su bar četiri takva problematična zakona, od kojih je jedan još uvek važi.

Prvi je Uredba o posebnim uslovima za prodaju nekretnina, koja je imala za cilj da se Srbi spreče da prodaju svoje nekretnine Albancima.²³⁸ On se, u nekim slučajevima koristio i za sprečavanje Bošnjaka da kupuju nekretnine od Srba. Ovaj propis je u Srbiji bio na snazi jedanaest godina, a prestao je da važi u vreme pada Miloševića. Međutim, on je ostao na snazi na Kosovu, gde ga srpski organi vlasti i dalje primenjuju da bi sprečili kosovske Srbe da svoju imovinu prodaju Albancima. Nezvanični izraz koji vlada koristi za to je "sprečavanje curenja-odlivanja srpske imovine".

Drugi je Zakon o ograničavanju nepovoljnih migratoričnih kretanja - programu zadataka i mera za brži razvoj i usporavanje nepoželjnih migratoričnih kretanja u opština Novi Pazar, Tutin, Sjenica i Prijepolje, u periodu od 1987. do 1990. godine.²³⁹ Taj zakon je imao za cilj da se spreče unutrašnje migracije stanovništva, koje bi mogle da poremete etničku ravnotežu. On je sprečio Bošnjake iz Bosne, kao i sa drugih područja da kao se izbeglice nastane u Sandžaku, kao i sandžačke Bošnjake da odu u druge krajeve Srbije. Iako nije sprečavao premeštanje u fizičkom smislu, ipak je onemogućavao prijavljivanje na novu adresu i korišćenje državnih usluga.²⁴⁰ Ovaj zakon više nije na snazi.

Treći je Zakon o nedovoljno razvijenim područjima republike Srbije do 2005. godine²⁴¹ koji omogućava regionima koji su proglašeni za nerazvijene da konkurišu za dodelu posebnih finansijskih sredstava. U njemu su jasno navedene sve nerazvijene opštine u Srbiji, uključujući šest opština u Sandžaku, i nabrojani su naizgled objektivni kriterijumi. Međutim, "prioritetni status" dat je srpskim selima na područjima između Novog Pazara i Tutina, Sjenice i Prijepolja, koja su sva svrstana u kategoriju nerazvijenih. Kad se pogleda etnička karta Sandžaka, jasno se vidi da kategorija u koju je neko selo svrstano u potpunosti zavisi od

njegovog etničkog sastava, tako da ako je u pitanju neko srpsko selo, onda se ono tretira kao nerazvijeno, dok se susedna bošnjačka sela tako ne tretiraju. Prema Helsinškom odboru za ljudska prava u Beogradu, opština Priboj je jedini deo Sandžaka na koji nisu primjenjeni etnički kriterijumi.²⁴² Premda se ovim zakonom na papiru sprovodi diskriminacija nad Bošnjacima od njegovog stupanja na snagu 1995. godine, vrlo malo sredstava je uloženo čak i u područja Sandžaka u kojima Srbi čine većinu stanovnika.

Četvrti je Zakon o prostornom i urbanističkom planiranju do 2010. godine,²⁴³ kojim nisu predviđena veća ulaganja od strane države u Sandžak. Iako ovo najviše pogoda Bošnjake, ipak pogoda i Srbe u Sandžaku. Ovaj zakon sledi sličan zakon koji je postojao u Miloševićevu vreme i zbog kojeg gotovo da i nije bilo ulaganja u Sandžak. Takva strategija planiranja ukazuje na to da Vlada planira da Sandžak i dalje ostane zabit.

Sve dok Srbija ne bude odustala ili izmenila takve diskriminatorske zakone i sprečila njihovu selektivnu i proizvoljnu primenu, Bošnjaci i pripadnici ostalih nacionalnih manjina će se i dalje osećati kao građani drugog reda. Premda se dosta govorilo o uvođenju institucije ombudsmana u Srbiji, u tom smislu nije preduzeta ni jedna zakonodavna radnja. Pokrajinska skupština Vojvodine osnovala je jednu sličnu instituciju -- instituciju "Narodnog advokata" -- ali ona se ne odnosi na Sandžak. Uspostavljanjem ombudsmana za pitanja nacionalnih manjina, koja bi delovo na celoj teritoriji Srbije, u mnogome bi se doprinelo stvaranju osećaja pripadnosti i zaštićenosti zakonom kod nacionalnih manjina.

²³⁸ "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 33, od 22. jula 1989., sa izmenama i dopunama "Službenog glasnika Republike Srbije", br. 42, od 28. septembra 1989., i još nekim dopunama zakona, objavljenim u "Službenom glasniku Republike Srbije", br. 22, od 18. aprila 1991.

²³⁹ "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 28, od 25. jula 1987.

²⁴⁰ Njegova diskriminatorska priroda krije se duboko u njegovom tekstu: "... Prilikom realizacije razvojnog projekta, prioritetom će se smatrati ona područja odnosno zajednice u kojima je iseljavanje odnosno dislokacija srpskog stanovništva najočiglednija", str. 1685.

²⁴¹ "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 53, od 28. decembra 1995.

²⁴² Helsinške sveske br. 15, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji: "Nacionalne manjine i pravo".

²⁴³ Usvojen od strane Skupštine Srbije, u januaru 1996, posle višegodišnjih konsultacija.

V. ZAKLJUČAK

Iako je u Sanžaku mirno i nema znakova nasilja -- etničkog niti bilo kog drugog -- srpski Sandžak je u velikoj meri još uvek zaboravljen, marginalizovan i ignorisan, kako na međunarodnom planu tako i od strane srpskih političara. Zbog toga je relativno izolovan od glavnih političkih, privrednih i društvenih tokova u Srbiji. Uprkos tome, u regionu u celini napravljen je značajan pomak od pada Miloševića u oktobru 2000. godine, najvećim delom zahvaljujući nastojanjima preminulog premijera Đindića i njegovim naporima da Bošnjake uključi u svoju vladajuću koaliciju, kao i delovanju Rasima Ljajića na nivou nekadašnje federacije i sadašnje državne zajednice.

Koraci koje Vlada Srbije preduzima na integriranju Bošnjaka u glavne političke tokove i njihovom ravnopravnom tretiraju sa drugim građanima nesigurni su i neceloviti. Napredak je spor, ali kontinuiran i ne bi trebalo da bude razlog za porast nasilja u buduće, čak i u slučaju da Kosovo dobije nezavisnost -- pod uslovom da Beograd u rešavanju problema u ovom regionu bude mudar i dobro rasuđuje. Pa ipak, malo je političara u Beogradu - od kojih većina nikada nije bila u Sandžaku - koji razumeju te probleme. Mnogi i dalje imaju iskrivljenu etničku sliku o Sandžaku, dok neki još uvek pokazuju predrasude prema onima koji nisu Srbi i prebrzo ističu greške Bošnjaka, dok istovremeno ignorisu ukorenjene srpske pristrasnosti. Nedostatak razumevanja i institucionalizovane predrasude znače da se region u celini obično ignoriše na uštrb stanovništa - i srpskog i bošnjačkog - dok se vlada, koja je previše centralizovana, često oglušuje na pitanja koja dolaze sa lokalnog nivoa.

Neki problemi u Sandžaku mogli bi se rešiti ako bi Beograd preuzeo mere koje bi doprinele tome da tamošnje manjinsko stanovništvo oseća da ima svoje mesto u Srbiji. Pre svega, potrebno je osloboditi se negativnog nasledja Miloševićevog doba. Državne institucije bi trebalo da zaustave diskriminaciju Bošnjaka. U idealnim uslovima ovo bi se postiglo izmenama i dopunama nekih zakona, brižljivim revidiranjem prakse u zapošljavanju u državnim institucijama i javnim preduzećima, kao i putem jednakog pristupa servisima-uslugama države. Potrebno je da Vlada Srbije ojača pravnu državu u celom Sandžaku, počev od toga da Ministarstvo unutrašnjih poslova ukloni loše elemente iz redova policije (čiji su pripadnici prevashodno Srbi), uključujući između ostalog i one koji su se bavili kriminalnim radnjama, ali i one za koje postoje dokazi da su kršili ljudska prava.

Beograd treba da stvori bezbedno okruženje u opštini Priboj, čime bi se omogućio povratak izbeglica i raseljenih u svoje domove iz perioda pre 1993. godine. Ministarstvo unutrašnjih poslova u saradnji sa Ministarstvom pravde treba da privede pravdi krvce za zločine koji su počinjeni protiv Bošnjaka, kao što su ubistva, namerne paljevine i etničko čišćenje. Srpske vlasti, službe državne bezbednosti, političke stranke i Srpska pravoslavna crkva treba da kontrolišu nacionalističke elemente koje bi mogle videti svoj interes u obnavljanju napetosti u ovom regionu, na primer putem senzacionalističkog i neodgovornog novinarskog izveštavanja.

Pitanje jezika predstavljaće problem sve dok Ministarstvo za obrazovanje ne sačini nove udžbenike, naročito iz književnosti i istorije. Trebalo bi ponovo razviti i u škole uvesti zajedničku književnost Južnih Slovena.

Potrebno je da Islamska zajednica i Srpska pravoslavna crkva češće međusobno kontaktiraju, zvanično i nezvanično. One su saglasne oko moralnih vrednosti koje predstavljaju dobru osnovu da se iznade zajednički jezik. Stanovnici Sandžaka treba da vide da se sveštenici i hodže sastaju, zajednički rade i bore se za dobro svih. I kao najvažnije, vođe obe vere treba brižljivo da prate izjave svojih sveštenika i da naročitu pažnju posvetu sprečavanju govora mržnje.

Bošnjaci treba da preispitaju svoj odnos prema Srbima - da se pozabave onim vrednostima kojima se deca uče kod kuće, kao i da posebnu pažnju obrate na to da svojim postupcima ne dovedu do toga da se sandžački Srbi osete ugroženom manjinom u vlastitoj zemlji. Kao što je jedan sagovornik rekao Kriznoj grupi, ovaj region ima potencijal da pošalje poruku drugim manjima u Srbiji da su tolerancija i demokratija mogući i dostižni.

Najveći deo onoga što muči Sandžak -- korupcija, disfunkcionalne državne strukture, organizovani kriminal i nestručnost državne administracije -- predstavlja sliku Srbije u celini. Mnoge promene koje su neophodne da bi se ponovo pokrenula privreda u ovom regionu, zaustavio odlazak stanovništva i ispravile decenije institucionalizovane diskriminacije nastaje tek kada Beograd doneše odgovarajuće zakone koji se sprovode u celoj zemlji. U međuvremenu, Srbija treba da omogući Bošnjacima - svojim građanima - da se stvarno osećaju kao kod kuće. Mora da im pokaže će imati koristi od toga što su lojalni građani i da im istoveremno stavi do znanja da je njihova budućnost u Srbiji. Sve dok se ove promene ne dese u Sandžaku će se gomilati problemi, pritužbe će ostati nerešene, a region ostati uglavnom zapostavljen i zaboravljen.

Beograd/Brisel, 8. april 2005. godine

DODATAK A

MAPA SRBIJE

DODATAK B

MAPA SANDŽAKA

DODATAK C

O MEDJUNARODNOJ KRIZNOJ GRUPI

Medjunarodna krizna grupa je nezavisna, neprofitna, multinacionalna organizacija sa više od 100 zaposlenih na pet kontinenata, koja pomoću direktnе analize na terenu i visokog nivoa zalaganja radi u cilju sprečavanja i rešavanja tragičnih sukoba.

Pristup Krizne grupe je zasnovan na istraživanju na terenu. Timovi političkih analitičara nalaze se u zemljama u kojima postoji rizik od izbijanja, eskalacije ili ponovnog raspirivanja oružanih sukoba, ili u blizini tih zemalja. Na osnovu informacija i procena sa terena prave se analitički izveštaji koji sadrže praktične preporuke glavnim donosiocima odluka u medjunarodnoj zajednici. Krizna grupa takođe objavljuje *CrisisWatch*, 12-strani mesečni biltен, redovno i sažeto ažurirajući stanje svih najznačajnijih situacija postojećih ili mogućih sukoba širom sveta.

Izveštaji i briefing dokumenti Krizne grupe distribuiraju se u velikom broju, elektronskom poštom ili u štampanom obliku, zvaničnicima u ministarstvima inostranih poslova i medjunarodnim organizacijama, a istovremeno su dostupni na internet stranici organizacije, www.crisisgroup.org. Krizna grupa tesno saradjuje sa vladama i onima koji imaju uticaja na njih, uključujući i medije, kako bi skrenula pažnju na svoje analize krize i stvorila podršku za svoje preporuke.

Upravni odbor Krizne grupe -- u kome se nalaze istaknute ličnosti iz oblasti politike, diplomacije, biznisa i medija - direktno pomaže da se najvišim, odlučujućim faktorima u celom svetu skrene pažnja na izveštaje i preporuke. Kopredsedavajući Krizne grupe su Lesli H. Gelb, bivši predsednik Saveta za spoljnu politiku i lord Paten od Bernsa, bivši evropski komesar za spoljnu politiku. Predsednik i izvršni direktor od janura 2000. je bivši australijski ministar inostranih poslova Gareth Evans.

Medjunarodno sedište Krizne grupe je u Briselu, zastupništva su u Vašingtonu, Njujorku, Londonu i Moskvi. Organizacija trenutno ima devetnaest regionalnih kancelarija (u Amanu, Beogradu, Kairu, Dakaru, Dušanbeu, Islamabadu, Džakarti, Kabulu, Najrobiju, Ošu, Port-au-Prince, Pretoriji, Prištini, Kjotu, Sarajevo, Seul, Skoplje i Tbilisi) sa analitičarima koji rade u više od 50 zemalja i regionalnih pogodjenih krizom na četiri kontinenta.

U Africi medju tim zemljama nalaze se: Angola, Burundi, Ruanda, Obala Slonovače, Demokratska Republika Kongo,

Siera Leone, Liberija, Gvineja, Eritreja, Etiopija, Gvineja, Liberija, Ruanda, Sijera Leone, Somalia, Sudan, Uganda i Zimbabve; u Aziji: Avganistan, Indonezija, Kašmir, Kazahstan, Severna Koreja, Kirgistan, Mijanmar/Burma, Nepal, Pakistan, Tadžikistan, Turkmenistan i Uzbekistan; u Evropi; Albanija, Armenija, Azerbejdžan, Bosna i Hercegovina, Gruzija, Kosovo, Makedonija, Moldavija, Crna Gora i Srbija; na Bliskom Istoku ceo region od Severne Afrike do Irana i u Latinskoj Americi, Kolumbija.

Krizna grupa prikuplja sredstva od vlada, dobrotvornih fondacija, kompanija i pojedinačnih donatora. Trenutno sredstva obezbeđuju odeljenja i agencije sledećih vlada: Medjuvladina agencija za frankofoniju, Agencija za medjunarodni razvoj Australije, Ministarstvo inostranih poslova Austrije, Ministarstvo inostranih poslova Belgije, Odeljenje za inostrane poslove i medjunarodnu trgovinu Kanade, Kanadska agencija za medjunarodni razvoj, Ministarstvo inostranih poslova Češke, Ministarstvo inostranih poslova Holandije, Ministarstvo inostranih poslova Finske, Ministarstvo inostranih poslova Francuske, Ministarstvo inostranih poslova Nemačke, Ministarstvo inostranih poslova Irske, Agencija za medjunarodnu saradnju Japana, Ministarstvo inostranih poslova Luksemburga, Agencija za medjunarodni razvoj Novog Zelanda, Ministarstvo inostranih poslova Republike Kine (Tajvan), Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Danske, Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Norveške, Ministarstvo inostranih poslova Švedske, Odeljenje za inostrane poslove Švajcarske federacije, Ministarstvo inostranih poslova Turske, Foreign and Commonwealth Office Velike Britanije, Odeljenje za medjunarodni razvoj Velike Britanije, Agencija za medjunarodni razvoj Sjedinjenih Američkih Država.

Medju fondacijama i privatnim donatorima su Atlantic Philantropies, Canergie Corporation of New York, Ford Foundation, Bill & Melinda Gates Foundation, William & Flora Hewlett Foundation, Henry Luce Foundation Inc., John D. & Catherine T. MacArthur Foundation, John Merck Fund, Charles Stewart Mott Foundation, Open Society Institute, David and Lucile Packard Foundation, Ploughshares Fund, Sigrid Rausing Trust, Sasakawa Peace Foundation, Sarlo Foundation of the Jewish Community Endowment Fund, United States Institute of Peace i Fundação Oriente.

Januar 2005.

DODATAK D

IZVEŠTAJI I BRIFING DOKUMENTI KRIZNE GRUPE ZA EVROPU OD 2002.

EU Crisis Response Capability Revisited, Izveštaj za Evropu br. 160, 17. januar 2005.

BALKAN

A Kosovo Roadmap: I. Addressing Final Status, Izveštaj za Evropu br.124, 28. februar 2002. (takodje dostupan na albanskom i srpskom jeziku)

A Kosovo Roadmap: II. Internal Benchmarks, Izveštaj za Evropu br.125, 1. mart 2002. (takodje dostupan na albanskom i srpskom jeziku)

Belgrade's Lagging Reform: Cause for International Concern, Izveštaj za Evropu br. 126, 7. mart 2002. (takodje dostupan na srpskom jeziku)

Courting Disaster: The Misrule of Law in Bosnia & Herzegovina, Izveštaj za Evropu br.127, 26. mart 2002. (takodje dostupan na bošnjačkom jeziku)

Serbia: Military Intervention Threatens Democratic Reform, Brifing za Evropu br. 25, 28. mart 2002. (takodje dostupan na srpskom jeziku)

Implementing Equality: The "Constituent Peoples" Decision in Bosnia & Herzegovina, Izveštaj za Evropu br.128, 16. april 2002. (takodje dostupan na bošnjačkom jeziku)

Still Buying Time: Montenegro, Serbia and the European Union, Izveštaj za Evropu br.129, 7. maj 2002. (takodje dostupan na srpskom jeziku)

Policing the Police in Bosnia: A Further Reform Agenda, Izveštaj za Evropu br.130, 10. maj 2002. (takodje dostupan na bošnjačkom jeziku)

UNMIK's Kosovo Albatross: Tackling Division in Mitrovica, Izveštaj za Evropu br.131, 3. jun 2002. (takodje dostupan na albanskom i srpskom jeziku)

Fighting to Control Yugoslavia's Military, Brifing za Evropu br. 26, 12. jul 2002.

Bosnia's Alliance for (Smallish) Change, Izveštaj za Evropu br.132, 2. avgust 2002. (takodje dostupan na bošnjačkom jeziku)

Macedonia's Public Secret: How Corruption Drags the Country Down, Izveštaj za Evropu br.133, 14. avgust 2002. (takodje dostupan na makedonskom jeziku)

Finding the Balance: The Scales of Justice in Kosovo, Izveštaj za Evropu br.134, 12. septembar 2002.

Moving Macedonia Toward Self-Sufficiency: A New Security Approach for NATO and the EU, Izveštaj za Evropu br.135, 15. novembar 2002. (takodje dostupan na makedonskom jeziku)

Arming Saddam: The Yugoslav Connection, Izveštaj za Evropu br.136, 3. decembar 2002. (takodje dostupan na srpskom jeziku)

The Continuing Challenge of Refugee Return in Bosnia & Herzegovina, Izveštaj za Evropu br.137, 13. decembar 2002. (takodje dostupan na bošnjačkom jeziku)

A Half-Hearted Welcome: Refugee Return to Croatia, Izveštaj za Evropu br.138, 13. decembar 2002. (takodje dostupan hrvatskom jeziku)

Return to Uncertainty: Kosovo's Internally Displaced and the Return Process, Izveštaj za Evropu br.139, 13. decembar 2002. (takodje dostupan na albanskom i srpskom jeziku)

Albania: State of the Nation 2003, Izveštaj za Evropu br.140, 11. mart 2003.

Serbia after Djindjic, Izveštaj za Evropu br.141, 18.mart 2003.

A Marriage of Inconvenience: Montenegro 2003, Izveštaj za Evropu br.142, 16. april 2003.

Kosovo's Ethnic Dilemma: The Need for a Civic Contract, Izveštaj za Evropu br.143, 28. maj 2003. (takodje dostupan na albanskom i srpskom jeziku)

Bosnia's BRCKO: Getting In, Getting On and Getting Out, Izveštaj za Evropu br.144, 2.jun 2003.

Thessaloniki and After I: The EU's Balkan Agenda, Brifing za Evropu br. 27, 20. jun 2003.

Thessaloniki and After II: The EU and Bosnia, Brifing za Evropu br. 28, 20. jun 2003.

Thessaloniki and After III: The EU, Serbia, Montenegro and Kosovo, Brifing za Evropu br.29, 20. jun 2003.

Serbian Reform Stalls Again, Izveštaj za Evropu br. 145, 17. jul 2003. (takodje dostupan na srpskom).

Bosnia's Nationalist Governments: Paddy Ashdown and the Paradoxes of State Building, Izveštaj za Evropu br. 146, 22 Jul 2003.

Two to Tango: An Agenda for the New Kosovo SRSG, Izveštaj za Evropu br.148, 3. septembar 2003. (takodje dostupan na srpskom jeziku)

Macedonia: No Time for Complacency, Izveštaj za Evropu br.149, 23. oktobar 2003. (takodje dostupan na makedonskom jeziku)

Building Bridges in Mostar, Izveštaj za Evropu br. 150, 20. novembar 2003. (takodje dostupan na bošnjačkom jeziku)

Southern Serbia's Fragile Peace, Izveštaj za Evropu br.I52, 9. decembar 2003.

Monitoring the Northern Ireland Ceasefires: Lessons from the Balkans, Brifing za Evropu br. 30, 23. januar 2004.

Pan-Albanianism: How Big a Threat to Balkan Stability?, Izveštaj za Evropu br. 153, 25. februar 2004. (takodje dostupan na albanskom i srpskom jeziku)

Serbia's U-Turn, Izveštaj za Evropu br. I54, 26. mart 2004.

Collapse in Kosovo, Izveštaj za Evropu br. 155, 22.april 2004. (takodje dostupan na srpskom i albanskom jeziku)

EUFOR: Changing Bosnia's Security Arrangements, Brifing za Evropu br.31, 29. jun 2004. (takodje dostupan na bošnjačkom jeziku)

Serbia's Changing Political Landscape, Brifing za Evropu br. 32, 22. jul 2004.

Macedonia: Make or Break, Brifing za Evropu br.33, 3. avgust 2004.

Kosovo: Toward Final Status, Izveštaj za Evropu br.161, 24.januar 2005.(takodje dostupan na ruskom i srpskom jeziku)

Macednia: Not out of the Woods Yet, Brifing za Evropu br. 37, 25.februar 2005

KAVKAZ

Georgia: What Now?, Izveštaj za Evropu br.151, 3. decembar 2003.

Azerbijan: Turning Over A New Leaf?, Izveštaj za Evropu br.156, 13. maj 2004.

Saakashvili's Ajara Success: Repeatable Elsewhere in Georgia?, Brifing za Evropu br. 34, 18. avgust 2004.

Armenia: Internal Instability Ahead, Izveštaj za Evropu br. 158, 18. oktobar 2004.

Georgia: Avoiding War in South Ossetia, Izveštaj za Evropu br.159, 26. novembar 2004.

MOLDAVIJA

Moldova: No Quick Fix, Izveštaj za Evropu br.147, 12. avgust 2003.

Moldova: Regional Tensions over Transdnestria, Izveštaj za Evropu br. 157, 17.jun 2004.

DRUGI IZVEŠTAJI I BRIFING DOKUMENTI

Za izveštaje i brifing dokumente Krizne grupe o:

- Aziji
- Africi
- Latinskoj Americi
- Srednjem Istoku I Severnoj Africi
- Tematskim izdanjima
- *CrisisWatch*

Molimo posetite našu internet stranu www.crisisgroup.org

DODATAK E

UPRAVNI ODBOR KRIZNE GRUPE

Predsedavajući

Lord Patten of Barnes

Bivši evropski komesar za spoljnu politiku, Velika Britanija

Predsednik i izvršni direktor

Gareth Evans

Bivši minister inostranih poslova Australije

Izvršni odbor

Morton Abramowitz

Bivši pomoćnik državnog sekretara

Emma Bonino

Član Evropskog parlamenta; bivši evropski komesar

Cheryl Carolus

Bivši Visoki komesar Južne Afrike u Velikoj Britaniji; bivši generalni sekretar ANC

Maria Livanos Cattau*

Generalni sekretar, Medjunarodna privredna komora

Yoichi Funabashi

Glavni diplomatski dopisnik i kolumnist, The Asahi Shimbun, Japan

William Shawcross

Novinar i pisac, Velika Britanija

Stephen Solarz*

Bivši kongresmen SAD

George Soros

Predsedavajući, Institut za otvoreno društvo

William O. Taylor

Počasni predsednik, The Boston Globe, SAD

*Potpredsednik

Adnan Abu-Odeh

Bivši politički savetnik kralja Abdulaha II i kralja Huseina; bivši stalni predstavnik Jordana pri UN

Kenneth Adelman

Bivši ambassador SAD i direktor Agencije za kontrolu naoružanja I razoružanja

Ersin Arioglu

Član Parlamenta Turske; počasni predsedavajući, Yapı Merkezi Group

Diego Arria

Bivši ambassador Venecuele u UN

Zbigniew Brzezinski

Bivši savetnik za nacionalnu bezbednost predsednika SAD

Victor Chu

Predsedavajući, First Eastern Investment Group, Hong Kong

Wesley Clark

Bivši Vrhovni komandant NATO snaga, Evropa

Pat Cox

Bivši predsednik Evropskog parlamenta

Ruth Dreifuss

Bivši predsednik, Švajcarska

Uffe Ellemann-Jensen

Bivši minister inostranih poslova, Danska

Mark Eyskens

Bivši premijer Belgija

Stanley Fischer

Potpredsednik, Citigroup Inc.; former bivši prvi zamenik Managing direktora Medjunarodnog monetarnog fonda

Leslie H. Gelb

Počasni predsednik Saveta za spoljnu politiku, SAD

Bronislaw Geremek

Bivši minister inostranih poslova, Poljska

I.K.Gujral

Bivši premijer, Indija

Carla Hills

Former U.S. Secretary of Housing; former U.S. Trade Representative

Lena Hjelm-Wallén

Bivši zamenik premijera i ministar inostranih poslova, Švedska

James C.F. Huang

Zamenik generalnog sekretara predsenika, Tajvan

Swanee Hunt

Osnivač i predsedavajući Women Waging Peace; bivši ambassador SAD u Austriji

Asma Jahangir

Specijalni izveštac UN-a za vansudska, skraćena I arbitražna izvršenja; bivši predsedavajući komisije za ljudska prava u Pakistanu

Ellen Johnson Sirleaf

Viši saveznik, Modern Africa Fund Managers; bivši minister finansija Liberije i direktor regionalnog biroa UNDP za Afriku

Shiv Vikram Khemka

Osnivač i izvršni direktor (Rusija) SUN Group, Indija

James V. Kimsey

Osnivač i počasni predsednik America Online, Inc. (AOL)

Bethuel Kiplagat

Bivši stalni sekretar, ministarstvo inostranih poslova, Kenija

Wim Kok

Bivši premijer, Holandija

Trifun Kostovski

Član parlamenta, Makedonija; osnivač Kometal Trade Gmbh

Elliott F. Kulick

Predsedavajući, Pegasus International, SAD

Joanne Leedom-Ackerman

Književnica i novinarka, SAD

Todung Mulya Lubis

Advokat za pitanja ljudskih prava i pisac, Indonezija

Barbara McDougall

Bivši državni sekretar za inostrane poslove, Kanada

Ayo Obe

Predsedavajući, Steering Committee of World Movement for Democracy, Nigerija

Christine Ockrent

Novinar i pisac, Francuska

Friedbert Pflüger

Glasnogovornik za pitanja mera inostrane politike CDU/CSU parlamentarne grupe u nemačkom Bundestagu

Victor M Pinchuk

Član parlamenta, Ukrajine; osnivač Interpipe Scientific and Industrial Production Group

Surin Pitsuwan

Bivši minister inostranih poslova, Tajland

Itamar Rabinovich

Predsednik Univerziteta u tel Avivu; bivši ambasador Izraela u SAD i glavni pregovarač sa Sirijom

Fidel V. Ramos

Bivši predsednik Filipina

Lord Robertson od Port Ellen

Bivši generalni sekretar NATO; bivši sekretar odbrane, Velika Britanija

Mohamed Sahnoun

Specijalni savetnik generalnog sekretara Ujedinjenih nacija za Afriku

Ghassan Salamé

Bivši minister Libije, profesor za medjunarodne odnose, Pariz

Salim A. Salim

Bivši premijer Tanzanije; bivši generalni sekretar Organizacije za ujedinjenje Afrike

Douglas Schoen

Suosnivač Penn, Schoen & Berland Associates, SAD

Pär Stenbäck

Bivši minister inostranih poslova, Finska

Thorvald Stoltenberg

Bivši minister inostranih poslova, Norveška

Grigory Yavlinsky

Predsednik partije Yabloko i poslaničke grupe u Dumi, Rusija

Uta Zapf

Predsedavajući Podkomisije nemačkog Bundestaga za razoružanje, kontrolu naoružanja i zabranu proliferacije

Ernesto Zedillo

Bivši predsednik Meksiko; Direkto, Yale Center for the Study of Globalization

MEDJUNARODNI SAVETODAVNI ODBOR

Medjunarodni savetodavni odbor Krizne grupe uključuje velike privatne donatore i korporacije koji redovno doprinose svojim savetima i iskustvom Kriznoj grupi..

Rita E. Hauser (Chair)

Marc Abramowitz

Anglo American PLC

John Chapman Chester

Peter Corcoran

John Ehara

Equinox Management Partners

JP Morgan Global Foreign

Exchange and Commodities

George Kellner

George Loening

Douglas Makepeace

Anna Luisa Ponti

Quantm

Michael L. Riordan

Sarlo Foundation of the Jewish

Community Endowment Fund

Tilleke & Gibbins

International LTD

Baron Ullens

Stanley Weiss

Westfield Group

Yasuyo Yamazaki

Sunny Yoon

EMINETNI SAVETNICI

Viši savetnici Krizne grupe su bivši članovi Upravnog odbora (trenutno bez izvršne funkcije) koji su zaržavali vezu sa organizacijom, i čiji se saveti i podrška traže s vremena na vreme.

Oscar Arias

Zainab Bangura

Christoph Bertram

Jorge Castañeda

Eugene Chien

Gianfranco Dell'Alba

Alain Destexhe

Marika Fahlen

Malcolm Fraser

Max Jakobson

Mong Joon Chung

Allan J. MacEachen

Matt McHugh

George J. Mitchell

Mo Mowlam

Cyril Ramaphosa

Michel Rocard

Volker Ruehe

Simone Veil

Michael Sohlman

Leo Tindemans

Ed van Thijn

Shirley Williams

April 2005.